

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMED İKBAL'İN BİLGİ ANLAYIŞI

ZELİHA OKUMUŞ

TEZ DANIŞMANI:
Doç. Dr. NEBİ MEHDİYEV

HAZİRAN – 2014

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Z. Okumuş'un "Muhammed İktal'in Bilgi Anlayışı" başlıklı tezi .../.../ ... tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Cengiz CEYLAN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi elde etmek için gerekli olan koşulları sağladığımı onaylarım.

Prof. Dr. Sadık TÜRKER
Felsefe Anabilim Dalı Başkanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Doç. Dr. Nebi MEHDİYEV
Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri:

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÇAPKU (Kırklareli Üniversitesi)

Doç. Dr. Nebi MEHDİYEV (Kırklareli Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Tarık ÖZÇELİK (Kırklareli Üniversitesi)

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

(İmza)

(İsim)

(Tarih)

ÖZ

MUHAMMED İKBAL'İN BİLGİ ANLAYIŞI

Zeliha Okumuş

Yüksek Lisans, Felsefe

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Nebi Mehdiyev

Haziran 2014

Bu tezin konusu asrımızın büyük düşünürlerinden biri olan Muhammed İktbal'in bilgi anlayışıdır. Çalışmamın amacı Muhammed İktbal'in bilgi felsefesi açısından konumunu belirlemek ve onun konuyla ilgili orijinal görüşlerini ortaya koymaktır. İktbal, bir epistemolog değildir fakat Hint, Batı ve İslam düşünceleriyle yetişmiş olması onu farklı kılmıştır. Çalışmam giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte, tezin temel iddiası, konusunun oluşturulma süreci ve temel kaynaklara erişim hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca bölümlerin konuları açıklanmıştır. Birinci bölümde, Muhammed İktbal'in entelektüel dünyası tanıtılmış, ikinci bölümde ise Muhammed İktbal'in bilim anlayışı hakkındaki fikirlerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, Muhammed İktbal'in bilgi anlayışı incelenmiştir. Bu bölümde ayrıca, bilginin tanımı, kaynakları ve sınırı olmak üzere bilgi felsefesi açısından İktbal'in konumu belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmamın sonuç kısmında ise Muhammed İktbal'in bilgi felsefesine yaptığı özgün katkı ile ilgili temel yaklaşımını sunmaya çalıştım.

Anahtar Kelimeler: Bilgi, Tecrübe, Sezgi, Tabiat, Benlik.

ABSTRACT

MUHAMMED IQBAL'S UNDERSTANDING OF KNOWLEDGE

Zeliha Okumuş

Master of Arts, Philosophy

Supervisor: Doç. Dr. Nebi Mehdiyev

June 2014

The subject of this thesis is the understanding of knowledge of one of the biggest thinkers of our age Muhammed Iqbal. The point of my study is to identify Muhammed Iqbal's position in terms of philosophy of knowledge and to express his original thoughts about this matter. Although Iqbal isn't an epistemologist, being raised by Indian, Islamic, and Western thinking set him apart. The study consists of three parts: introduction, three parts and a conclusion. In introduction, information is given about main assertion of the thesis, its process of consisting and accessing to main sources. In addition, topics of the parts are explained. In the first part, intellectual world of Muhammed Iqbal is introduced; as for in the second part, the thoughts about scientific understanding of Muhammed Iqbal is given place. In the third part, Muhammed Iqbal's understanding of knowledge is analyzed. Also in this part, from the point of definition, sources and limit of knowledge in knowledge philosophy, the position of Muhammed Iqbal is tried to be specified. As for at the conclusion part of the study, main approaches of Muhammed Iqbal, related to his unique contribution to knowledge philosophy is tried to be introduced.

Key Words: Knowledge, Experience, Intuition, Nature, Ego.

Çalışmamda desteğini esirgemeyen sevgili eşim M¼cahit Okumuş'a ithaf olunur.

ÖNSÖZ

Muhammed İkbâl, İslâm kültürünün insanlığa kazandırdığı ender mütefekkirlerden biridir. O'nu bu derece önemli bir şahsiyet kılan özelliği, İslâm dünyasının fikri ve siyasi buhranlar yaşadığı bir dönemde felsefe ve fikir alanlarında, çeşitli türde ve dilde eserler ortaya koymasındır. Gerek Batı'da, gerekse ülkemizde ve Pakistan'da O'nun hakkında birçok çalışmanın kaleme alınması, hatta kendi ülkesinde ismiyle anılan bir akademinin kurulması mütefekkir hakkında yeterli fikrin oluşmasına kâfi gelecektir.

Öncelikle hayatım boyunca öğrenme merakımı canlı tutan aileme çok teşekkür ederim. İkinci olarak, çalışmalarımın desteğini esirgemeyen, kaynaklarımı temin etmek için fazlasıyla gayret sarf eden değerli eşime de teşekkür ederim. İngilizce metinleri çözmemde yardımcı olan Murat Yavuz'a ve Zeynep Yesin Yavuz'a da teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, tezimin oluşmasında en büyük paya sahip olan, zamanını, tecrübesini ve her türlü eleştirisini esirgemeyen değerli hocam, Doç. Dr. Nebi Mehdiyev'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Zeliha Okumuş

Haziran 2014

Kırklareli

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	iii
ÖZ.....	v
ABSTRACT.....	vi
İTHAF.....	vii
ÖNSÖZ.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN ENTELEKTÜEL DÜNYASI.....	7
1.1. MUHAMMED İKBAL'İN HAYATI.....	7
1.1.1. Doğumu ve İlk Gençlik Yılları.....	8
1.1.2. Avrupa Deneyimi.....	8
1.1.3. Hindistan'a Dönüşü ve Siyasi Rolü.....	9
1.1.4. Hastalığı ve Ölümü.....	12
1.1.5. Kültürel Faaliyetleri.....	12
1.1.6. Manzum Eserleri.....	14
1.1.7. Mensur Eserleri.....	15
1.2. TÜRKİYE'DE MUHAMMED İKBAL ÇALIŞMALARI.....	16
1.2.1. Çeviri Eserleri.....	16
1.2.2. Kitaplar.....	19
1.2.3. Makaleler.....	20
1.2.4. Doktora Tezleri.....	22
1.2.5. Yüksek Lisans Tezleri.....	22

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN BİLİM ANLAYIŞI.....	25
2.1. Tabiat Bilimleri.....	30
2.2 Manevi Bilimler.....	37
2.3. Dini Bilimler.....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN DÜŞÜNCESİNDE BİLGİ.....	53
3.1. Bilginin Tanımı.....	53
3.2. Bilginin Kaynakları.....	57
3.3. Bilginin Sınırı	66
SONUÇ.....	71
KAYNAKÇA.....	75

GİRİŞ

Muhammed İkbal, XX. yy.'ın modern dünyasında, Hint, İslam ve Batı düşünceleriyle yetişmiş, deyim yerindeyse üç boyutlu bir düşünce eksenini yakalamış ve bu düşünce sistemlerine katkı sağlamış, ender bir şair, filozof ve mütefekkindir.

İkbal, büyük çalkantıların ve buhranların yaşandığı bir çağın düşünce tanığıdır. Babasının etkisiyle önce Kur'an öğrenimi görür ve ilerideki ilmi ve fikri bütün düşünceleri aslında bu kutsal öğretilerle mayalanmış olur. Hint coğrafyasının İngilizler tarafından her yönden sömürüldüğü bir devirde, tahsilini ve dil eğitimi başarıyla tamamlamıştır. Bir çok dile hakim oluşu (Urduca, Farsça, İngilizce, Almanca, Arapça ve Pençapça) ve eserlerini üç dilde kaleme alması bunun en güzel örneğidir. İslam düşüncesine bir mutasavvıf edasıyla nüfuz eden İkbal, bulunduğu coğrafyanın kozmopolit inanç yapısına da (hint-budist etkileri) aşınadır. Bununla yetinmeyen İkbal, Avrupa'ya giderek Batı düşüncesini ve felsefesini yerinde görme imkanı bulmuş ve ilmi tahsiliyle de meşgul olmuştur. Bu vasıfları İkbal'i, olaylara üç boyutlu bakabilen ve değerlendirebilen nadir bir düşünür kılar. İkbal, Batı düşüncesini tanıdıktan sonra, entelektüel anlamda düşünce dünyasına yaptığı en önemli katkı, hiç şüphesiz hakim olduğu İslam düşüncesiyle Batı düşüncesini kıyaslamak olmuştur. Uyuşan ve uyuşmayan düşünce sistemlerini incelemiş ve kendince bir takım sentezler yapmıştır. Bu sentezlerin en önemlisi yeniden teşekküldür. İslam düşüncesinde yeni bir yapılanmayı öngören İkbal, hayatı boyunca eserleri ve siyasi vizyonu ile, hem Hint kıtasındaki yurttaşları, hem de dünya ölçeğinde yaşayan diğer Müslümanlar için çabalamıştır.

İkbal'in yaşadığı devirde Müslüman aleminin fikri, siyasi, ekonomik ve sosyal yönden çözümler yaşadığı görülmektedir. Bunu kendine dert edinen İkbal felsefi ve ilmi eğitimlerinin ve kimliğinin yanında bir de avukatlık ve aktif siyasi kimliğiyle tanınmaktadır. Hayatını avukatlık yaparak devam ettiren düşünürümüz aktif siyasete de katılmış ve Pakistan devletinin kurulması için yuvarlak masa toplantılarına katılmak da dahil bir çok siyasi

temaslarda bulunmuştur. Çok arzu ettiği Müslüman Pakistan devleti sonunda kurulmuş ama maalesef düşünürümüzün ömrü buna yetmemiştir.

İkbal'in fikirlerinin daha iyi anlaşılması için, yaşadığı asrın, coğrafyanın, düşünce ekollerinin, dünyanın o zaman diliminde bilimde ulaştığı noktaların da bilinmesi gerekmektedir. Ayrıca İkbal'in eğitim serüveni, ailesi ve hocaları, etkilendiği şahsiyetler de unutulmamalıdır. İkbal'in değişik vesilelerle, değişik yazım türlerinde kaleme aldığı eserleri şüphesiz ki düşüncelerinin en önemli tercümanlarıdır. Bu eserlerden ve çeşitli makaleler, tezler, ulusal ve uluslararası sempozyumlar, bildiriler ile İkbal'i inceleyen ve onun fikirlerini anlatan kitapları da harmanladığımızda elimizde oldukça zengin bir materyal ağı oluşmaktadır. Bunlardan hareketle İkbal'in entelektüel çilesi diyebileceğimiz dinamik, insanı sürekli yeni formasyonlara zorlayan, bilimden nasibini almış bir düşünce sistemiyle karşılaşyoruz. Entelektüel anlamda bir çok anahtar terimi ve konuyu ele alan İkbal, özellikle; felsefe, din, tecrübe, alem tasavvuru, zaman, tabiat, fizik, ego, mutlak hakikat, aşk, sezgi, yeniden teşekkül, içtihat, kader gibi kavramlarla ön plana çıkar.

Çalışmamda İkbal'in bilim ve bilgi anlayışını, bilgi felsefesi açısından ele alacağım. Bu konuyu seçmemin nedeni, ülkemizde daha önce çalışılmamış olmasıdır. Ayrıca İkbal'in bilgi felsefesine yeni bir bakış açısı getirdiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Kendisi bir epistemolog değildir fakat İslam düşüncesiyle Batı düşüncesini çok iyi sentezlediğinden bilgiye ve bilime bakışı, İkbal'i farklı kılmaktadır. Eklektik düşünce yapısıyla İkbal, bir yandan tasavvufa yakın diğer yandan da eğitim alıp etkisinde kaldığı batılı düşünürler sebebiyle, modernist bir görünüm sergilemektedir. Bu çalışmanın amacı, İkbal'in bilgi felsefesine katkı sağlayabilecek nitelikteki görüşlerini ortaya koymak ve konuyu bu bağlamda değerlendirmektir. Bilgiyle bilimi birbirinden ayırmayan İkbal, bilginin kaynaklarına, kendisine kadar hiçbir düşünürün ileri sürmediği, tarih ve iç tecürbeyi(kendine has uslubuyla) eklemekle alanında fark yaratmıştır. Yeni bir bilgi tanımı oluşturan İkbal'de bilgi, mutlak egoyla ilintili, organik bir bütünlüğün yansımalarıdır. Diğer bilimler bu temel bilgi

kaynağından, yani mutlak egodan beslenir ve asla birbirinden bağımsız değıllerdir. Tezimin temel iddiası budur. Bu araştırmayı yaparken, ilk olarak İkbal için yapılan bilimsel çalışmalar, doktora tezleri, yüksek lisans tezleri için Yüksek Öğretim Kurumu tez sayfasından yararlanılmıştır. Görülmüştür ki, günümüze kadar Muhammed İkbal ile ilgili olarak; eğitim anlayışı, kelami görüşleri, dini tecrübe, süreç felsefesi, benliğin hürriyeti, merkezi temalar (ego-aşk-tanrı), kader anlayışı, mistik tecrübe, tanrı anlayışı, ilahi bilgi anlayışı, Kur'an anlayışı, kişiliği ve öngördüğü insan modeli, Urdu'ca eserleri, insan kavramı, devlet ve toplum felsefesi, din felsefesi, tanrı-alem ilişkisi başlıklı konular çalışılmıştır. Seçtiğim konu ilk kez çalışıldığı için İkbal'in anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşünmekteyim. Bu çalışmayı yürütürken, İkbal ile ilgili yazılmış kitaplar internet aracılığıyla taranmış, ilgili kitaplar tezimin içeriği de göz önünde bulundurulmak suretiyle kütüphanelerden, sahaflardan temin edilmiştir. Ayrıca İkbal'le ilgili olarak yazılan birçok makale, konuma yakınlığı ölçüsünde, Milli Kütüphane Katoloğu, Üniversitelerin Dergi ve Makale Katologları, Diyanet İşleri Başkanlığı Katoloğu'dan taranıp temin edilmiştir. Çalışmama kaynaklık eden İngilizce makaleler ise yine konuma yakınlığı ölçüsünde Journal of the Iqbal Academy Pakistan (İkbal Akademisi Pakistan Dergisi) Katoloğundan taranmış olup, temin edilmiştir. Bu araştırma aylarca süren bir çalışmanın, konusu itibarı ile de ilk olma özelliğini taşıyan ürünüdür.

Çalışmam giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölüm, Muhammed İkbal'in Entelektüel Dünyası, ikinci bölüm; Muhammed İkbal'in Bilim Anlayışı, üçüncü bölüm; Bilgi Anlayışı'dır. Çalışmam sonuç kısmıyla son bulmaktadır.

Birinci Bölüm; Muhammed İkbal'in Entelektüel Dünyası'nı oluşturan; hayatı, Avrupa deneyimi, siyasi vizyonu, kültürel faaliyetleri, Türkiye'de yapılan çalışmaları, eserlerinden oluşmaktadır.

İkinci Bölüm; Muhammed İkbal'in Bilim Anlayışı'dır. Üç alt başlıktan oluşan bu bölümde İkbal'in tabiat, manevi ve dini bilimler noktasındaki konumunu bilgi felsefesi açısından belirlemeye çalıştım ve şu sonuçlara ulaştım. İkbal'in düşüncesinde aslında bütün fikirler organik bir bağla

birbirine bağılıdır. Birbirinden kopuk ve bağımsız bir düşünce formu görülmez. Alem tasavvurundan fizik bilimine kadar, merkezde mutlak ego hakimdir. Diğer bütün bilimler mutlak egonun tezahürleri şeklindedir. Fiziğe, felsefeye, tarihe, siyasete ve dini bilimlere bakışı bu organik bağ eksenslidir. Mutlak ego evrene sürekli müdahale etmekte ve egoyla (benlik), iç tecrübe(sezgi) yoluyla manevi yönden irtibat kurmaktadır. İç tecrübe (sezgi) bizi, tersine çevrilmesi mümkün olmayan, ardışıklığın söz konusu olmadığı, geçmişin arkada bırakılmadığı, sürekli yaratılışın söz konusu olduğu, saf zamana kanalize eder. Saf zaman, şimdiyle hareket eden, geçmiş gelecek gibi ayırımlarla ifade edilen matematiksel zamandan farklı, geleceğin bir imkanlar ağı olarak şimdide barındığı, organik bir bütündür. Aslında bu, İktal'e göre aynı zamanda kader denilen şeydir. Saf zaman, anlarla bölümlenmeyi kabul etmez ve düşünceyle, hayatla, mutlak hakikate ulaşma gayesiyle kesintisiz devam eder. Bireyin sınırlı tecrübesine karşılık mutlak ego devamlı saf zamandadır. Bilim beşeri tecrübeler arasında bir uyumluluk ve düzen istediği için mekanik tekrarlama kuralları koymak ister ancak, hayatın kendiliğinden olma özelliği ve iç tecrübe dediğimiz sezgisel yönü göz ardı eder. Bu yüzden de salt deneysel pozitivist bilim, hayatı kavrayamaz. Bu yönü ihmal edilmiş bir ego, bilimin yalnızca maddeyi önceleyen kısmına takılmış ve düşünürümüze göre eksik kalmıştır. Mutlak hakikate bu şekilde ulaşmak mümkün değildir. Böyle bir bilim anlayışı da İktal'e göre kabul edilebilir değildir. Bilim bilgiden ayrı değildir. Bu bölümün diğer önemli konusu da, İktal'in yeniden inşa fikri için dini bir referans ve manevi bilim kabul ettiği içtihat fikridir. İslam teolojisinin temel kaynakları olan, Kur'an ve sünnet yeniden yorumlanmalı ve çağın ihtiyaçları göz önüne alınmalıdır. Bunun için illaki teolog olma şartı aranmamalı, fikri ve akli olgunluğuna itimat edilen kimseler de içtihat için oluşturulan kurulda görev alabilmelidir. Bu fikrinden dolayı çok fazla eleştiriye maruz kalmıştır. Bu yönüyle İktal, İslam düşüncesinin temel referanslarını yeniden inşa ederek (ıçtihat), bilime kanalize etme metodunu benimsemiştir.

Üçüncü Bölüm; Muhammed İkbal'in Bilgi Anlayışı'dır. Bu bölümde, bilginin tanımı, kaynakları ve sınırı olmak üzere bilgi felsefesi açısından İkbal'in konumunu belirlemeye çalıştım ve şu sonuçlara ulaştım. İkbal, bir yandan bilimi kullanırken, diğer yandan bilimin insanın manevi gerekliliklerini ve gelişme ihtiyaçlarını karşılayamadığı yönündeki kusurunu ve yetersizliğini ortaya koyar ve çözümler sunar. Düşünürümüz, dış dünyanın iç dünya ile birlikte kuşatılabileceğine ve anlamlandırılabilmesine inanmaktadır. Bilime ve bilgiye bakışı da bu düşünceden hareketle iç ve dış tecrübe terimleriyle karşılanmıştır. Batının salt deneysel ve pozitivist tutumu İkbal'in düşüncesinde asla kabul görmemiş, bilimin bu tek yönlü bakışını eleştirmiştir. Bireyin tabiata hakim olmasını ifade eden fizik biliminin yanında, yine bireyin kendi iç dinamiklerini tanımasıyla (insanın manevi yönü) ve egosuna hakimiyetiyle evrende dengeyi yakalayabileceğini düşünmektedir. Fiziki manada tabiat bilgi sağladığı gibi düşünürümüze göre bireyin iç tecrübesi (sezgi, fuad) de bilgi kaynağıdır. Sezgi ya da iç tecrübe İkbal'de, mutlak egoyla doğrudan temas sağlamaya yarayan bir tür bilgi formudur. İç tecrübenin (sezginin) çeşitli derecelerine sahip peygamberler, tasavvuf ehilleri (mistikler), dini tecrübe yaşayan kimseler, başkasına aktarılıp tekrarı ve gözlemi mümkün olmayan bir yolla bir takım bilgilere ulaşırlar. Dolayısıyla salt bilimsel anlayışın aksine gözlemden ve deneyden edinilen duyumsal bilgi, bilmenin tek şekli değil sadece bir türüdür. İslam düşüncesinden etkilenecek bu düşünceye sahip olan İkbal, bütün düşüncelerinin mayası olan Kur'an'dan hareketle tarihi de bir bilgi kaynağı olarak görür. İkbal'de bilgi mutlak egoya tekabül etmektedir. Bu yüzden de bilgi ile bilim birbirinden ayrılmaz ve bütün bilimler organik bir bağ ile birbirine ilintilidir.

İkbal'in bilgi ve bilimden umduğu aslında ideal bir insan, yani çağının insan-ı kâmilidir. Bu insan, bilimin ışığını iyi kullanan ve bilgiyi mutlak egoya ulaşmada bir vasıta olarak gören, sebeplere takılıp bütünü görmekten uzaklaşmayan, çevresindekilere yol gösterip onlara liderlik yapabilecek nitelikte olmalıdır. Bilgiden ve bilimden beklenen İkbal'e göre budur. Tamamen dinamik ve canlı bu fikirlerinden dolayı düşünürümüze vitalist,

ihyacı, sezgici, süreç felsefesi temsilcisi gibi bir takım felsefi etiketler ve benzetmeler yapılmıştır. Araştırmamın sonucuna göre, hepsinden izler taşıyan İkbâl, bilgi ile bilimi birbirinden ayırmaz ve düşünceleri yalnızca bir ekolle sınırlandırılmaz ancak bu kadar çok düşünce formunu fikirlerinde barındırdığı için eklektik bir tavır sergiler. Ali Şeriatî'nin de dediği gibi İkbâl, asrımıza bir işarettir. Arkasından gidilecek, fikirleri doğulu batılı birçok insanı etkilemiş ve hala etkilemekte olan entelektüel bir işaret.

1. BÖLÜM

MUHAMMED İKBÂL'İN ENTELEKTÜEL DÜNYASI

1. 1. MUHAMMED İKBÂL'İN HAYATI (1877-1938)

1. 1. 1. Doğumu ve İlk Gençlik Yılları

Muhammed İkbâl'in ataları Keşmir kökenli olup, bölgenin tanınmış bir Hindu- Brahman aşiretine bağlıdır ve on beşinci yüzyılda Müslümanlığı kabul etmişlerdir. İkbâl'in büyükbabası Muhammed Refik, Keşmir'den taşınıp, bugünkü Pakistan'ın Pencap Eyaletinin Sialkot şehrine yerleşmiştir. İkbâl, ikisi erkek, dördü kız olan kardeşlerinin en küçüğü olarak, Pencap eyaletinin Keşmir sınırı yakınındaki Siyalkut şehrinde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi konusunda farklı bilgiler verilmekle birlikte, kendisinin doktora tezindeki beyanına göre 2 Zilkade 1294'te (8 Kasım 1877) hayata gözlerini açmıştır. Babası Nur Muhammed, annesi İmam Bîbî, onun dinî şahsiyetinin gelişmesinde etkili olmuşlardır. İkbâl'in babasının dindarlığı, ilme düşkünlüğü ve bilimsel müzakerelere ilgisi kendisine “ okumamış filozof” denmesine sebep olmuştur. Babasının Kur'an ilimlerine düşkünlüğü ve öğütleri İkbâl'in düşünce dünyasını etkilemiştir. Özellikle; “Evladım, Kur'an-ı Kerimi sanki bu kutsal kitap sana doğrudan inmiş, ya da Canab-ı Hak seninle konuşuyormuş gibi oku” öğüdü İkbâl'in unutamadıkları arasındadır. Önce Kur'an ilimleriyle öğrenim hayatına başlayan İkbâl, daha sonra ilkokula gitmiş, İngilizce eğitim verilen İskoçya Misyon Lisesinden (Scotch Mission School), 1893 yılında mezun olmuştur. Yükseköğrenimine aynı okulda devam etmiş bu esnada da Mevlana Mir Hasan'dan Arapça ve Farsça dersleri almıştır. Fars ve Arap diline, edebiyatına iyice hakim olan Mir Hasan, bunun yanında dini ilimleri de iyi bilen bir alimdir. İkbâl ayrıca çağının ünlü Urdu şairi Dag Dehlevi'ye de bazı şiirlerini düzelttirme fırsatına sahip olmuştur.¹

¹ Muhammed İkbâl, *Doğudan Esintiler*, çev. Ahmet Asrar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, ss. 3-5.

İlk ve orta öğrenimini Siyalkut'ta tamamlayan İkbâl, 1895'te Lahor'da Hükümet Kolejinde felsefe ve hukuk dersleri de almıştır. Yetişme çağına geldiğinde iki şahsiyetin İkbâl'in üzerinde kalıcı tesirler bıraktığı bilinen bir gerçektir. Bunlardan ilki, çocukluk çağından itibaren ilminden istifade ettiği Mevlana Mir Hasan, diğeri hocası Thomas Arnold'dur. Arnold düşünürümüzün yeteneğini fark etmiş ve onun Cambridge Üniversitesine gitmesine yardımcı olmuştur.²

1. 1. 2. Avrupa Deneyimi

İkbâl, hocasının tavsiyesiyle, 1905'te Avrupa'ya hukuk tahsilini tamamlamaya gitmiştir. Cambridge Üniversitesine bağlı Trinity College yazılan düşünürümüz, 1905-1907 yılları arasında avukatlık eğitimi için çalışmış, ayrıca felsefe öğrenimini de ilerletmiştir. İkbâl'in Avrupa deneyimi düşünce dünyasının perçinlenmesinde büyük rol oynamıştır. İkbâl'in hocaları arasında Mc Taggart ve James Ward yer almaktaydı. Hegel ve Kant'ı okutan Mc Taggart, kişisel ölümsüzlük fikrini savunurken, James Ward ise manevi çoğulculuk doktrini ile ön plana çıkmaktadır. İkbâl her iki hocasından da etkilenmiştir. Zamanla da İngiliz empirisizmi (tecrübeye dayanan felsefe), Alman rasyonalizmi, Nietzsche ve Marx'ın doktrinleri, romantizm ve Batılı siyasi ideolojileri daha yakından tanıma fırsatı olmuştur. Ayrıca İkbâl, R. A. Nicholson ile E. G. Browne gibi iki önemli şarkiyatçı ve Doğu edebiyatı uzmanı ile yakınlık kurmuş ve onlardan fikri noktada istifade etmiştir.³ 1907'de Cambridge'deki öğrenimini tamamlayıp Münih'e gitti ve orada Fritz Hommel danışmanlığında *The Development of Metaphysics in Persia*⁴ (İran'da Metafizik'in Gelişmesi: İslam Felsefesi Tarihine Bir Katkı) isimli çalışmasıyla felsefe doktorasını tamamladı.⁵

² Mehmet S. Aydın, "İKBAL Muhammed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul: T.D.V Yayınları, 2000, s. 17.

³ Muhammed İkbâl, *Doğudan Esintiler*, ss. 8-9.

⁴ Muhammed İkbâl, *İran'da Metafizik'in Gelişimi*, çev. M.M. Şerif, İstanbul: Kalkınma İçin İşbirliği Kültür Enstitüsü Yayınları, 1971; ayrıca bu eser, Cevdet Nazlı tarafından yeni bir tercümesiyle 1995'de İstanbul'da yeniden yayımlanmıştır.

⁵ Mehmet S. Aydın, "İKBAL Muhammed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, ss. 17-18.

1. 1. 3. Hindistan'a Dönüşü ve Siyasi Rolü

Ardından Lahor'a dönen İkbâl, yaklaşık iki yıl Şarkiyat ve Hükümet kolejlerinde İngilizce ve felsefe dersleri vermiştir. Geçimini avukatlık yaparak sağlamış fakat 1934 yılına değin icra ettiği bu mesleği hiçbir zaman asıl ilgi alanı olarak görmemiştir. İslam dünyasının içinde bulunduğu buhranlı durum, diğer Hintli Müslüman aydınlar gibi İkbâl'i de beklenen bir Rönesans fikrine yakınlaştırmıştır. 1922'de İngiliz yönetimi tarafından kendisine "Sir" ünvanı verilmiş, ama bunu kullanmayı pek fazla tercih etmemiştir. 1926-1929 yılları arasında Pencap Yasama Konseyinde üyelik yapmıştır. 1928-1929 yılları arasında Madras, Haydarabad, ve Aligarah Üniversitelerinde İslam düşüncesinin yeniden inşası üzerine bir dizi konferanslar vermiştir. 1930'da Allahabad'da gerçekleştirilen Hindistan Müslümanları birliğinin toplantısına başkanlık etmiştir.⁶ Bağımsız Pakistan Devleti'nin kuruluşu adına ciddi girişimlerde bulunmuştur. 1931 yılında yapılan ikinci Milletlerarası İslam Konferansında Dünya İslam Kongresi'nin başkan yardımcılığına atanmıştır. Hindistan halkına sınırlı yönetim verilmesi hususunu gündeme getirmek için 1931'de Londra'da düzenlenen II. Yuvarlak Masa Konferansı'na katılmıştır. Orada Muhammed Ali Cinnah ile yakın ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Dönüş yolunda İtalya ve Mısır'a uğramış, oradan da Filistin'de düzenlenen Dünya İslam Konseyi toplantısına katılmıştır. 1932 yılında yine Londra'da yapılan III. Yuvarlak Masa Konferansına katılmış ve toplantıdan sonra Paris'e geçerek Henri Bergson ve Louis Massignon ile görüşmüştür. Daha sonra İspanya'ya geçen İkbâl, Kurtuba Ulucamii'ni ziyaret etmiş ve bu ziyaretin etkisinde kalarak "Mescid-i Kurtuba" isimli şiirini yazmıştır. İspanya'dan İtalya'ya geçen İkbâl, Mussolini ile görüşmüş ve ondan Kuzey Afrika Müslümanlarına iyi davranması yönünde istekte bulunmuştur. 1933'te Afganistan Kralı Nadir Şah'ın davetiyle, Süleyman Nedvi ile birlikte Kabil'e gitmiş, Afganistan'ın

⁶ Hindistan Müslümanlarının mevcut problemleri gözden geçirilip alınması gereken acil tedbirler üzerinde duruldu. Açılış konuşmasını yapan İkbâl, ayrı bir devlet kurma fikrini (Pakistan) burada dillendirmiştir.

idari sisteminin yeni baştan düzenlenmesi yönünde temaslarda bulunmuştur.⁷

İkbâl siyasi vizyonu olan bir düşündürüdür. Dilimize çevrilen “*Mektuplar*” isimli kitapta döneminin önemli siyasetçisi Ali Cinnah’la Hindistan’ın geleceği ve Hint Müslümanlarının içinde bulunduğu durumlar hakkındaki yazışmaları bulunmaktadır. Yukarıda adı geçen 1932 yılındaki yuvarlak masa toplantısının Müslümanlara kazandırdığı tek şeyin siyasi kimlik olduğunu düşünen İkbâl, bu durumu yeterli görmediğini, iktisadi sorunların ele alınması gerektiğini düşünmekte ve bu serzenişi dostu Ali Cinnah’a mektuplarında bir siyasetçi edasıyla haber vermektedir. Buna ilaveten İngilizlerin Hindistan Müslümanları ve Hindular hakkındaki kararlarından hoşnut değildir.⁸ Sivil direnişleri, gizli toplantıları ve neler yapabileceklerini sürekli mektuplar halinde yazmıştır. Bundan da anlıyoruz ki İkbâl, yalnızca şair, filozof değil, buhranlı geçen 1900’lü yıllarda Pakistan’ın bağımsızlığı adına, bizzat sahada gönüllü çalışmış, siyasi vizyona sahip bir eylem insanıdır. Düşünürümüz Ali Cinnah’ın yanı sıra diğer tanınmış Müslüman liderle de mektuplaşmıştır. Bunlar arasında Kahire Ezher Üniversitesi rektörü Mustafa el-Meraği ve İslami İlimler Fakültesinden Halid Halil’dir.⁹ İkbâl’in siyasetten anladığı ya da siyasi vizyonu nedir dersek, cevap yine kendi kaleminden gelecektir. İkbâl’e göre İslam’da siyaset, manevi kardeşlik bağı kurmanın, pratik bir araçtır. İslam, hükümdarlardan önce yaratıcıya sadakati gerektirmektedir. Kainat düşünürümüze göre manevi bir yapı üzerine inşa edilmiştir. Nihai hakikat yüce yaratıcı olduğu için, hayatın en önemli gayesi maddi değil manevi olmalıdır. İslam’da hayatın temelinde Allah’ın ebedi varlığı vardır ve bu ebedi varlık kendini zaman mefhumu içerisinde, yeryüzünde, çeşitlilik ve değişimle gösterir. Bu düşüncelerle hareket eden İkbâl, Müslümanların Hindistan’dan koparak İslam’ı yaşayabilecekleri, yeni bir devlet oluşturma fikrinin tasasını çekmiştir. Düşünürümüzün bu fikri ve teklifi, İslam dünyasında yeni bir siyasi süreci

⁷ Mehmet S. Aydın, “İKBAL Muhammed”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, s. 18.

⁸ Muhammed İkbâl, *Mektuplar*, çev. Halil Toker, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002, s. 32.

⁹ Annamarie Schimmel, *Muhammed İkbâl*, çev. Senail Özkan, İstanbul: Ötüken Yayıncılık, 2012, s. 52.

tetiklemiştir. Bazı kimseler, Pakistan fikrini, bir şairin hayali olarak değerlendirmiş ve alay etmişlerdir. Fakat 14 Ağustos 1947'de Pakistan Müslüman bir devlet olarak dünya haritasındaki yerine kavuşmuştur. İlgili makalesinde M. H. Kayani, Pakistan'ın kuruluşu ile ilgili olarak Profesör Montgomery Watt'ın değerlendirmesinin, hislerin (maneviyatın), mantığa karşı zaferi olduğunu söylemiştir. Kayani de bu durumu İktbal'in muazzam manevi cesaretinin başarısı olarak değerlendirmiştir.¹⁰

İktbal, yalnızca Doğu'nun şairi ve düşünürü değildir, öbür taraftan da geleceğin problemleriyle ilgilenen ve insanlığın ileride kaderini görebilen bir devlet adamıdır. Düşünürümüzün bazı eserlerine, konferanslarına ve yayınlanan mektuplarına baktığımızda, bunların, geleceğe yönelik bu endişelerin birer ürünü olduğunu anlamak mümkündür. İktbal, insanlığın yaşadığı I.Dünya Savaşı gibi kritik bir zamanda eserler kaleme aldı. *Esrar-ı Hodi* ve *Rumuz-i bi-Hodi* eserleri İngilizce'ye Nicholson tarafından çevrildi, Batıda tanınmaya başladı. İkinci dünya savaşı öncesi vefat etti. Ancak, dünyanın içinde bulunduğu felaketi önceden sezmiş, kendi ümit verici mesajlarını ve yeniden diriliş mesajlarını eserleriyle, konferanslarıyla, vermeye devam etmişti. Çünkü yaşadığı devirde Güney Asya hem politik ve sosyal problemlerle boğuşuyor hem de İngiliz sömürgesi altında eziliyordu. Diğer Müslüman ülkelerin de durumları pek farklı değildi. Birkaç bağımsız Müslüman ülke olmakla birlikte onlar da ya batılıların sömürgesi altında ya da Osmanlı devleti gibi yıkılmaya sürüklenmiş, ezilmiş ve sömürülmüş topluluklar olarak duruyorlardı. İktbal, yaşadığı bölgenin ve toplumunun sıkıntılarını dile getirmekle yetinmeyip, dünyada sömürülen, ezilen ve toprakları işgal edilen diğer toplumların da yeniden dirilişini ve şahsiyetlerine yeniden kavuşmalarını arzu eden, bu manada da hem Doğu'da hem de Batı'da önemli etkileri olan bir şahsiyet olmuştur. İktbal'in siyasi fikirleri, yaşadığı buhranlı çağın siyasi ve sosyal olaylarına göre şekillenmiştir. Avrupa'da vücut bulan, ırkçılık temellerine dayanan milliyetçilik anlayışıyla, devletler ortaya çıkmış, bunun doğal sonucu olarak

¹⁰ Muhammed Han Kayani, "Muhammed İktbal: Siyasi Vizyonu Olan Bir Şair", *Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri 1-2 Aralık 1995, İstanbul Muhammed İktbal Kitabı*, İstanbul: İ.B.B.Yayınları, 1995, ss. 89-95.

da savaşlar baş göstermiştir. İktbal milliyetçiliği bir realite olarak görür fakat Müslüman ümmetin ayrışma sebebi olabileceği endişesini taşır. Yalnız Hindistan'ın kuzey batısında Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerde ayrı bir devletin kurulmasını istemiştir. Bunun sebebi, Hinduların kandırılıp Hint Müslümanlarıyla devamlı olarak çatışma içerisinde olması ve tatsız olayların yaşanmasından dolayı, Hinduların kendi başının çaresine bakmalarının gerektiğidir.¹¹ İktbal, yalnızca kendi halkının değil, bütün dünya Müslümanlarının hem siyasi hem de fikri boyuttaki sesi olmuştur.

1. 1. 4. Hastalığı ve Ölümü

İktbal, 1934 yılında şiddetli bir boğaz enfeksiyonu geçirdi. Memleket meseleleriyle ilgilenmekten sağlığını ihmal eden İktbal, doktorların gösterdiği tüm gayrete rağmen gırtlak kanserine yenik düştü. Üç evlilik yapan İktbal'in eşleri kendisi hayattayken vefat ettiler. Kızı Münire ve iki oğlu hayata veda ettiğinde geriye bıraktığı çocuklarıdır. 21 Nisan 1938'de hayatını kaybeden İktbal, yaşamının her dönemini din, vatan, insanlık için çalışmakla geçirmiştir. İktbal artık eser vermeyecektir ama verdiği eserler ile ebediyeti yaşayacaktır. Bir bakıma en büyük eseri olan Pakistan Devleti'nin kuruluşunu resmen görme bahtiyarlığına eremese de eseri onun tanıklığını yapmaktadır. İktbal'in kabri Lahor'daki Padişahi Cami'nin avlusunda bulunmaktadır.¹²

1. 1. 5. Kültürel Faaliyetleri

Muhammed İktbal, gerek ilmi gerek edebi çalışmalarını üç dilde yapmıştır. Bunlar; Urduca, Farsça ve İngilizce'dir. Bu dillerin dışında Arapça, Almanca ve Pençapça'yı da bildiği için kültürü ve çalışma sahası oldukça genişti. İktbal, manzumeleri ve şiir tarzındaki fikirlerini Farsça ve Urduca, nesir ve makalelerini İngilizce kaleme almayı tercih etmiştir.¹³

¹¹ Cevdet Kılıç, "İktbal'in Mücadelesi ve İslam Dünyasına Etkileri", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Ankara: Hece Yayınları, C. 17, S. 193, (2012), ss. 200-201.

¹² Selahaddin Yaşar, "*Muhammed İktbal Hayatı, Sanatı, Mücadelesi*", İstanbul: Nesil Yayınları, 2007, ss. 123-128.

¹³ Muhammed İktbal, *Doğudan Esintiler*, s. 25.

Fakat bu eserler yalnızca bu dilleri bilenlere münhasır kalmayıp birçok Doğu ve Batı diline tercüme edilmiş ve büyük kitleleri etkilemiştir. İkbâl'in en güçlü yanı şairliği olması, ilk çalışmalarını bu yönde yapıp, ilk olarak da bu sahada isim yapmasına rağmen, ilk neşrettiği eseri nesir tarzında olmuştur. *İlmü'l İktisat* isimli bu eseri Urduca olarak 1903'te Lahor'da neşredilmiştir.¹⁴

İkbâl, genç yaşta, şair olarak yaşadığı bölgede adını duyurmayı başarmıştır. "*Himalaya*", "*Öksüzün Feryadı*", "*Kandil ve Kelebek*", "*Terâne-i Hindi*" gibi manzum eserlerin de içinde yer aldığı, gazel tarzındaki lirik şiirlerinin ana teması; tabiatı, insanı ve tarihiyle Hindistan olmuştur. Bu nedenlerden dolayı vatan sevgisi ruhunu taşıyan şiirler Müslümanlar kadar diğer Hintliler arasında da ilgiyle karşılanmıştır. Edebiyat tenkitçileri düşünürümüzün ilk dönemlerdeki eserlerinde (şiirleri), sembolizmin zayıf kaldığını, şairin bunu *Bal-i Cibril* (1935) ile aştığını düşünürler.¹⁵

İkbâl, Avrupa'dan ülkesine dönüş yaptıktan sonra eserlerinde fark edilir bir yoğunlukta dini ve felsefi konular ağır basmaya başlamıştır. 1911'de kaleme aldığı "*Şikve*" ve 1912'de yazdığı "*Cevâb-ı Şikve*" isimli Urduca şiirlerinin ardından 1915'te yayımladığı *Esrar-ı Hodi* ile şöhretinin zirvesine ulaşmıştır. Bunu *Rumuz-i bi-Hodi* takip etmiştir. Mevlana Celaleddin-i Rumi hayranlığı İkbâl'e Mesnevi-i Manevi tarzında Farsça iki eser yazdırmıştır. Bu eserlerde felsefi konuları işlemesine rağmen duygu yoğunluğunu korumayı başardığı düşünülmektedir. İkbâl'in Farsça'ya yönelmesi, eserlerinin daha çok okuyucuya ulaşmasını sağladığı gibi onu köklü bir gelenekle de bütünleştirmiştir. İkbâl, Goethe'nin divanına (Westoestlicher Divan) mukabelesi sayılan *Peyam-i Meşrik* adlı manzumeyi yazmıştır ve bu eserle yeniden lirizme döndüğü kabul edilmiştir. 1927'de kaleme aldığı *Cavidname* ise onun şaheseri kabul edilir, Farsça olan bu eser manzum bir dram olarak yazılmıştır. İkbâl şiirlerinde açık seçikliğin şart olmadığını hatta muğlak ifadelerin duygu dünyasında daha tesirli olduğunu söyler. Ancak onun sanat anlayışını "fonksiyonalizm" şeklinde tanımlamak

¹⁴ Selahaddin Yaşar, "*Muhammed İkbâl Hayatı, Sanatı, Mücadelesi*", s. 112.

¹⁵ Mehmet S. Aydın, "İKBAL Muhammed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, s. 18.

mümkündür. İkbâl sanatın sanat için olduğu görüşünü kabul etmez. Sanat düşünürümüze göre bireye ve topluma hayat vermelidir ve benliğin mukavemetini arttırmalıdır. Musa'nın elindeki asası gibi batılla savaşmalı, hakikati gün yüzüne çıkarmalıdır. Şiirlerinin temel hedefi, Müslümanlara, ferdi ve toplum olarak (ümme), benliklerini yeniden şekillendirip güçlerini ortaya koymalarını öğretmektir.¹⁶

1. 1. 6. Manzum Eserleri

Esrâr-Hodî: (Lahor 1915). Farsça bir mesnevi olup İkbâl'i şöhrete kavuşturan eserlerin ilkidir. Batı maddeciliğine ve daha çok klasik İnan şiir geleneğinin etkisindeki tasavvufa karşı eleştiriler yanında Kur'an'a dayalı bir insan felsefesi içermektedir.

Rumûz-ı bî-Hodî: Bir bakıma *Esrâr-Hodî*'yi tamamlamak üzere aynı dilde ve edebî tarzda kaleme alınan eserde temel konu olarak cemiyet içinde insan ele alınmış ve Kur'an'a göre toplum felsefesi geliştirilmeye çalışılmıştır.

Bang-i Derâ: (Lahor 1924). Daha önce Urduca yazılmış bazı şiirleri de içine almaktadır. Bu şiirler esasında özellikle İkbâl'in 1911'de kaleme aldığı, İslâm ümmetinin içine düştüğü üzüntü verici durum dolayısıyla sitem mahiyetindeki "*Şikve*" ile bir yıl sonra bu yakınmaya Allah'ın mukabelesi mahiyetindeki "*Cevâb-ı Şikve*", İkbâl'in benlik felsefesinin çekirdeğini oluşturması bakımından önemlidir.

Peyâm-ı Meşrik (Lahor 1923) İkbâl'in, Goethe'nin divanına bir çeşit nazîre olarak kaleme aldığı ve Afganistan Kralı Emânullah Han'a ithaf ettiği bu Farsça eser Allah-insan, madde-mâna ve Doğu-Batı ilişkilerine yapılan bakışlarla bir bakıma aşk ve heyecan yüklü Şark'ın maddeci Garp'a sunduğu ana mesajı terennüm eder.

Zebûr-i Acem (Lahor 1927). İki bölüm halinde düzenlenmiş bu Farsça eserin ilk bölümünde çoğu gazel tarzında elli altı parça, ikinci bölümünde yetmiş beş parça manzume bulunmaktadır.

¹⁶ Mehmet S. Aydın, "İKBAL Muhammed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, s. 18.

Câvidnâme (Lahor 1932). Oğlu Câvid'e nisbetle bu ismi taşıyan ve İkbâl'in şaheseri sayılan eser Farsça olup, gerçek peşinde koşan maneviyat yolcusunun bir tür miracını terennüm etmektedir. Eserin ilk baskısından sonra birçok neşri yapılmış ve Türkçe dahil çeşitli dillere tercüme edilmiştir.

Bâl-i Cibril (Lahor 1935). Urduca olan eserde ağırlıklı olarak dinî teemmül ve tefekkür, ihya ve ıslah gibi konular işlenmiş, İkbâl'in Endülüs gezisindeki izlenimleri de yer almıştır. Eser Yusuf Salih Karaca tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Pes çî Bâyed Kerd Ey Akvâm-ı Şark (Lahor 1936). Dinî didaktik mahiyette kısa bir Farsça manzume olup düşünürün fakirlik, hürriyet ve şeriatın sırları gibi konulardaki görüşlerini kapsar. Eser Ali Nihad Tarlan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Müsâfir (Lahor 1936). İkbâl bu eserinde 1933'te Afganistan'a yaptığı ziyareti, gezdiği yerlerdeki izlenimlerini, duygularını terennüm eder.

Darb-ı Kelim (Lahor 1937). Sembolik yanı ağır basan ve düşünürün inançsızlık, sevgisizlik ve hürriyetsizliğe karşı mücadelesini yansıtan bu eser Urduca yazılmıştır.

Armağân-i Hicaz (Lahor 1938). İkbâl'in 1937'de niyet etmesine rağmen hastalığı yüzünden gerçekleştiremediği hac arzusunu dile getirdiği eser Farsça ve Urduca şiirlerden oluşur. Düşünürün vefatından kısa süre sonra basılan eseri Ali Nihad Tarlan Türkçe'ye tercüme etmiştir.

1. 1. 7. Mensur Eserleri

İlm-i İktisad (Lahor 1903). Müellif bu eseri öğrenciliği sırasında hocası Sir Thomas Arnold'un teşvikiyle yazmış, bazı kısımlarının telifinde Şiblî Nu'mânî'den de yardım almıştır.

The Development of Metaphysics in Persia (Cambridge 1908). Münih Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezidir. İkbâl'in Zerdüştilik'ten Bahâîliğe kadar İran düşüncesini ele aldığı kitap, onun sonraki tutumunun aksine vahdet-i vücûdçu anlayışa olumlu yaklaştığını göstermektedir.

The Reconstruction of Religious Thought in İslam (Lahore 1934). Düşünürün bilim, din, felsefe, tasavvuf, iman ve ibadet, insanın benliği ve

özgürlüğü, İslâm ve aksiyon, dünya müslümanlarının durumu gibi konulara dair konferanslarından oluşan en önemli eseridir. 1930'da Lahor'da yayımlanan *Six Lecture on the Reconstruction of Religious Thought* başlıklı ilk baskısı altı konferanstan oluşurken müellif 1934'te bir konferans daha ekleyerek kitabını yine Lahor'da neşretmiş, daha sonra gerçekleştirilen çok sayıdaki baskısı ve çevirileri de bu şekliyle yapılmıştır. Nezâr Niyâzî Urduca'ya, Sofî Huri ve N. Ahmet Asrar Türkçe'ye çevirmiştir.

İslam and Ahmadism (Lahore 1934) Hatm-i nübüvvet konusu ve Mirza Gulâm Ahmed'in peygamberlik iddiasının ele alınıp tartışıldığı eser, Mîr Hüseynüddin tarafından Hatm-i Nübüvvet Ködiyâniyet adıyla Urduca'ya tercüme edilmiştir.

1. 2. TÜRKİYE'DE MUHAMMED İKBÂL ÇALIŞMALARI

1. 2. 1. Çeviri Eserleri

The Development of Metaphysics in Persia

İKBAL, Muhammed. *İran'da Metafiziğin Gelişmesi: İslam Felsefesi Tarihine Bir Katkı*, çev. ?, İstanbul: R.C.D. Kalkınma İçin İşbirliği Kültür Enstitüsü Yayınları, 1971.

İKBAL, Muhammed. *İslam Felsefesi Tarihine Bir Katkı (İran'da Metafizik İlimlerin Tekamülü)*, çev. C. Nazlı, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

The Reconstruction of Religious Thought in İslam

İKBAL, Muhammed. *İslam'ın Ruhunu*, (çev. E.A. ancak metinde adı geçmiyor), İstanbul: Doğan Güneş Yayınları, 1963.

İKBAL, Muhammed. *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. S. Huri, İstanbul: Türkiye – Pakistan Kültür Cemiyeti Yayınları, 1964-1983-1999-2003.

İKBAL, Muhammed. *İslam'da Dini düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar, İstanbul: Bir Yayınları, 1984.

İKBAL, Muhammed. *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Araf Yayıncılık, İstanbul: Araf Yayıncılık, 2003.

Armağan-ı Hicâz

İKBAL, Muhammed. *Hicâz Armağanı*, çev. A. Tarlan, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1968.

İKBAL, Muhammed. *Armağan'ı Hicazdan*, çev. A. Karahan, Pakistan Postası Dergisi, 1977-1980.

Bâl-i Cibrîl

İKBAL, Muhammed. *Cibril'in Kanadı*, çev. Y. Karaca, İstanbul: Furkan Yayınları, 1983.

İKBAL, Muhammed. *Cebraîl'in Kanadı*, çev. A. Kızılkaya, İstanbul: Kırkambar Yayınları, 2000.

İKBAL, Muhammed. *Bâl-i Cibril'den, Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben* içinde, çev. H. Toker, İstanbul: Şûle Yayınları, 1999.

İKBAL, Muhammed. *Cibril'in Kanadı Doğu'dan Esintiler* içinde, çev. A. Asrar, İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981.

Bâng-i Derâ

İKBAL, Muhammed. *Kervanın Çağrısı, Doğu'dan Esintiler* içinde, çev. A. Asrar, İstanbul: Düşünce Yayınları, 1988.

İKBAL, Muhammed. *İkbal ve Bang-ı Dera'dan Seçmeler*, çev. D. Bulgur, Ankara: Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1996.

Bendegînâme

İKBAL, Muhammed. *Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik Kitabı*, çev. A. Tarlan, İstanbul: M. İkbal Derneği Yayınları, 1976.

Cavidnâme

İKBAL, Muhammed. *Cavidnâme*, çev. A. Schimmel, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000.

İKBAL, Muhammed. *Cavidnâme*, çev. A. Şahin, Bursa: Irmak Yayınları, 1977.

İKBAL, Muhammed. *Cavidnâme*, çev. H. Toker, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002.

Darb-ı Kelîm

İKBAL, Muhammed. *Darb-ı Kelim Musa Vuruşu*, çev. A. Tarlan, İstanbul: R.C.D. Kültür Enstitüsü Neşriyatı, 1968.

İKBAL, Muhammed. *Hız Musa'nın Darbesi, Doğu'dan Esintiler* içinde, çev. N. Asrar, İstanbul: Düşünce Yayınları, 1988.

İKBAL, Muhammed. *Darb-ı Kelîm'den, Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben* içinde, çev. H. Toker, İstanbul: Şûle Yayınları, 1999.

Esrâr-ı Hûdî

İKBAL, Muhammed. *Benliğin Sırları*, çev. A. Tarlan, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1964. 2. Bsk.: İstanbul: Türkiye Pakistan Kültür Cemiyeti İstanbul Şb. Neşriyatı, 1964.

İKBAL, Muhammed. *İslam Benliği'nin İçyüzü*, çev. A. Yüksel, İstanbul: Fıtrat Yayınları, 1968.

İKBAL, Muhammed. *Benliğin Sırları*, çev. A. Şahin, Bursa: Irmak Yayınları, 1998.

Gülşen-i Râz-ı Cedîd

İKBAL, Muhammed. *Yeni Gülşen-i Raz (Sır Güllerinin Açtığı Bahçe)*, çev. A. Tarlan, İstanbul: B. Kervan Matbaası, 1959.

Müsafir

İKBAL, Muhammed. *Yolculuk Hatırası (Mesnevi-i Misafir)*, çev. A. Genceli, İstanbul: Ülkü Matbaası, 1970.

İKBAL, Muhammed. *Yolcu, Ey Şark kavimleri, Kölelik kitabı*, çev. A. Tarlan, İstanbul: M. İkbâl Derneği Yayınları, 1976.

Pes Çi Bâyed Kerd Ey Ekvam-ı Şark

İKBAL, Muhammed. *Yolcu, Ey Şark kavimleri, Kölelik kitabı*, çev. A. Tarlan, İstanbul: M. İkbâl Derneği Yayınları, 1976.

Peyâm-ı Meşrik

İKBAL, Muhammed. *Şarktan Haber*, çev. A. Tarlan, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1953. 2. Bsk.: İstanbul: Türkiye – Pakistan Kültür Cemiyeti İstanbul Şb. Neşriyatı, 1956.

Rumûzu Bî Hûdî

İKBAL, Muhammed. *Benlikten Geçmenin Remizleri*, çev. A. Tarlan, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1958. 2. Baskı: İstanbul: Türkiye Pakistan Kültür Cemiyeti İstanbul Şb. Neşriyatı, 1964.

İKBAL, Muhammed. *Rumuz-u Bihodi*, çev. A. Yüksel, İstanbul: Eksen Yayınları, 1990.

İKBAL, Muhammed. *Benliğin İşaretleri*, çev. A. Şahin, Bursa: Irmak Yayınları, 1998.

Zebûr-i Acem

İKBAL, Muhammed. *Zebûr-i Acem'den Seçmeler*, çev. A. Tarlan, İstanbul: Hilal Yayınları, 1964. Aynı eser, editörün bazı ekleme ve çıkarmaları ile, *Seçme Şiirler* başlığı ile yeniden yayınlanmıştır: İstanbul: Bengisu Yayınları, 1998.

İKBAL, Muhammed. *İkbal'den Şiirler*, çev. A. Tarlan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1971.

1. 2. 2. Kitaplar

ALBAYRAK, Ahmet. *İkbal'in Düşünce Dünyası*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.

ALBAYRAK, Ahmet. *Muhammed İkbal*, İstanbul: Kaynak Kitaplığı, 2007.

ALBAYRAK, Ahmet. *Muhammed İkbal Sözlüğü*, İstanbul: Lamure Kitapevi, 2005.

ÇELİK, İsa. *Muhammed İkbal'in Tasavvufî Düşüncesi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.

EN-NEDVİ. *Dr. Muhammed İkbal Büyük İslam Şairi*, çev. A. Kurucu, İstanbul: Marifet Yayınları, 2002.

ELİAÇIK, İhsan. *Muhammed İkbal*, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2010.

HAN, Z. Ali. *Doğudan Bir Ses (İkbal'in Şiiri)*, çev. T. Akman, İstanbul: Binbirdirek Yayınları, 1981.

KAYANİ, M. Han. *Felsefe, Siyaset, Şiir Dünyasıyla İkbal*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.

KHATOON, Jamila. *Muhammed İkbal'in Felsefesinde Tanrı İnsan ve Kainat*, çev. C. Türer, İstanbul: Üniversite Kitabevi, 2003.

MÜNEVVER, Muhammed. *İkbal ve Kurani Hikmet*, çev. M. Özkan, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

SAİYİDAİN, K., G. *İkbal'in Eğitim Felsefesi*, çev. N. Tozlu, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.

SCHIMMEL, Annamarie. *Muhammed İkbal*, çev. S. Özkan, İstanbul: Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.

SCHIMMEL, Annamarie. *Çağın Mevlanası Muhammed İkbal*, çev. S. Özkan, İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2001.

ŞERİATİ, Ali. *İkbal ve Biz*, çev. E. Kılıçtutan, İstanbul: Burhan Yayınları, 1984.

YAŞAR, Selahaddin. *Muhammed İkbal/ Hayatı- Sanatı- Mücadelesi*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2007.

Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri 1-2 Aralık 1995 İstanbul, *Muhammed İkbal Kitabı*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.

1. 2. 3. Makaleler

AHMED, W. “İkbal'in (1877-1938) İctihad Anlayışı”, çev. M. Gürkan, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, [Son Asır İslâm Hukukçuları Özel Sayısı], S. 6, (2005), ss. 161-166.

ALBAYRAK, Ahmet. “Türkçe' de Muhammed İkbâl”, *Dîvân İlmî Araştırmalar*, S. 31, (2000), ss. 223-313.319.

ALBAYRAK, Mevlüt. “Whitehead ve İkbal'in Felsefesinde Bil-Fiil Şey ve Ego Kavramları”, *Tabula Rasa*, S. 52, (2002), ss.15-30.

AYDIN, Mehmet. “Muhammed İkbal'in Din Felsefesinde 'Ulûhiyet' Kavramı”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]*, S. 4, (1980), ss.199-209.

AYDIN, Mehmet. “İkbâl'in Felsefesinde İnsan”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 29, (1987), ss. 83-106.

BİLEN, Osman. “Muhammed İkbal'in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, (2001), ss.101-119.

BULGUR, Durmuş. “Muhammed İkbal ve Mesajı Folklor Edebiyat”, *Özel sayı: Doğu Edebiyatları*, S.12 (2008), ss.217-226.

BULGUR, Durmuş. “Muhammed İkbâl'in İctihad Üzerine Görüşleri”, *Doğu Araştırmaları*, S. 29, (2011), ss.141-166.

ÇELİK, İsa. “Çağdaş İki İslâm Şairi: Muhammed İkbâl ve Mehmet Âkif Şiirlerindeki Ana Tema ve Motifler Açısından Müşterek Unsurlar Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 22, (2004), ss.151-192.

ÇELİK, İsa. “Doğulu İki Mistik: Mevlânâ ve İkbâl”, *Yeni Türkiye (Özel Sayı: Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları-IV)*, C. XLVII, S. 8 (2002), ss.68-92.

ÇELİK, İsa. “ Muhammed İkbâl'in Düşüncesinde Tasavvufi Fakr”, *Tabula Rasa*, S. 52, (2002), ss.83-108.

HAKİM, Razi. “İkbâl'e Göre Sanat Felsefesi”, çev. M. Yasa, D. Türkmen, *Diyânet*, C. VI, S. 187, (2006), ss.56-57.

KAPLAN, İbrahim. “M. İkbâl'in Tevhid Yorumu: Tevhid İnancının Dinamik Yapısı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, S.1, (2007), ss. 83-101.

KAVAK, Özgür. “Tecdid mi, Yeniden İnşa mı? Şah Veliyullah Dihlevî'den Muhammed İkbâl'e Hind Alt-Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 17 (2011), ss. 193-206.

KAVAK, Özgür. “Modernleşme Sürecinde Hind Alt Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar: Muhammed İkbâl'in Görüşleri Çerçevesinde Bir İnceleme”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 17, S. 22 (2012), ss. 23-57.

KAYSER, Şehzad. “İkbâl ve Schuon'a Göre Eş'arîlik”, çev. S. Yavuz, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XLV, S. 2 (2004) ss. 317-326.

PRIGARINA, İlyiniçna. “Celâled-Dîn Rûmi ve Muhammed İkbâl'de Mistik İlişki Problemi”, çev. N. Öztürk, *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi[Mevlânâ Özel Sayısı]*, S. 3, (2007), ss. 217-222.

TÜRER, Celal. “İkbâl'in Düşünce Dünyası“, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 13, (2005), ss.159-168.

TUFAİL, Muhammed. “İkbal ve Dewey’in Öğretmenle İlgili Bazı Görüşleri”, çev. A. Özer, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.6 (1989), ss. 639-646.

URHAN, Veli. “ M. İkbâl'in 'Benlik Felsefesi'nde Tanrı-Evren İlişkisi”, *İslâmiyât*, S.17, (1998), ss. 141-152.

URHAN, Veli. “İkbal’in Din Felsefesinde “Yaradılış” Fikri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.15 (2002), ss. 3-16.

URHAN, Veli. “Leibniz ve İkbâl’e Göre Tanrı’nın Kişiliği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.12, (1999), ss. 73-99.

VAHİDÜDDİN, S. “Muhammed İkbâl'in İslâma Yaklaşımı Üzerine Tenkitçi Bir Değerlendirme”, çev. Ü. Günay, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 88, (1996), ss.173-180.

1. 2. 4. Doktora Tezleri

SOYDAN, Celal. *Urduca Manzum ve Mansur Eserleri Işığında Allama Muhammed İkbâl*, Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.

ALBAYRAK, Ahmed. *Muhammed İkbâl'in Kişiliği ve Öngördüğü İnsan Modeli*, Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / Din Psikolojisi Bilim Dalı, Bursa, 2001.

1. 2. 5. Yüksek Lisans Tezleri

ALAP, M. Sarper. *Türkiye’de Muhammed İkbâl Çalışmaları*, Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı / Urdu Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara, 2011.

BAKIŞ, Rıza. *Muhammed İkbâl’e Göre Dini Tecrübe ve Bilgi Açısından Değeri*, Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1998.

ÇAKMAK, Ali. *Maurice Ne'doncelle ve Muhammed İkbâl'de Tanrı-alem ilişkisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1995.

DEDELER, Sinan. *Muhammed İkbâl Düşüncesinde Merkezi Temalar*

(*ego-aşk-tanrı*), Süleyman Demirel Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Isparta, 2010.

GÜLMEZ, Bünyamin. *Muhammed İkbâl'de Mistik Tecrübe*, Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe Bölümü / Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / Din Felsefesi Bilim Dalı, İzmir, 2008.

HÜNÜK, Ahmet. *Muhammed İkbâl'de Devlet ve Toplum Felsefesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 1997.

KAPLAN, İbrahim. *Muhammed İkbâl'in Kelami Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1999.

KAYA, İbrahim. *Dr Muhammed İkbâl'in Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Ankara, 2005.

KILIÇ, Cevdet. *Muhammed İkbâl'de Felsefî ve Tasavvufî Kavramlar*, Ankara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Ankara, 1994.

KOŞAR, Veysel. *Muhammed İkbâl'de Vehdet-i Vücut Düşüncesi (erken ve geç dönem)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Kahramanmaraş, 2003.

KÜÇÜKŞAHİN, T, Can. *Muhammed İkbâl'de Benliğin Hürriyeti*, Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, İzmir, 2012.

ONUR, Ferhat. *Muhammed İkbâl'in Süreç Felsefesi*, İnönü Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe Anabilim Dalı, Malatya, 2013.

ÖZTÜRK, Tülay. *Modern İslam Düşüncesinde Eğitim Anlayışı (Fazlur Rahman Muhammed İkbâl ve Cemalettin Afgani örneği)*, Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

ŞAHİN, Davud. *Muhammed İkbâl' in Kur'an Anlayışı*, Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Ankara, 2002.

TURGUT, A. Kürşat. *Muhammed İkbâl'de İlâhi Bilgi*, Çukurova

Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Adana, 2004.

TÜRER, Celal. *Muhammed İktal'de Din Felsefesi*, Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1992.

URHAN, Veli. *Leibniz ve Muhammed İktal'de Tanrı-Alem İlişkisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1988.

YAYA, Alim. *Muhammed İktal'de Tanrı Anlayışı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun, 2006.

YILDIRIM, Eyyüp. *Muhammed İktal'in Kader Anlayışı*, Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / Din Felsefesi, Kayseri, 2009.

YILDIRIM, Mustafa. *Muhammed İktal'in Felsefesinde İnsan*, Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1997.

YURTTAŞ, Tahsin. *Muhammed İktal Felsefesinde Benlik Kavramı (Zihin felsefesi açısından bir tahlil)*, Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe Bölümü / Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, 2009.

2. BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN BİLİM ANLAYIŞI

İkbal, 20. yüzyılın en etkili düşünürlerinden birisi olarak kabul edilir. Tagor'un deyimıyla "İkbal, yalnızca bir şair değil, aynı zamanda büyük bir filozof ve toplum mimarıydı"¹⁷. Dünya sahnesine çıkan her yeni nesil gibi, öncekilerin hazırladığı bilgi ve tecrübeyle, medeniyet birikimini önünde hazır buldu. Fakat İkbal'in farkı, yalnızca İslam kültür ve medeniyetinin birikimini değil, çağının Batılı filozof veya felsefe akımlarının birikimlerini de yakından takip etmesi ve bu felsefi etkinliklere bizzat katılmasıdır.

İkbal yaşadığı devrin fikri, siyasi ve sosyal sorunları arasında çağının Müslümanlarının birçok fikri dinamiğe rağmen, neden bilim, medeniyet ve düşünce bazında geri kaldığı konusunda şiddetli bir entelektüel endişe içerisindeydi. *İslam'da Dini Tefekkür'ün Yeniden Doğuşu* adlı eseri işte bu entelektüel endişe ve çilenin, bilimsel manadaki meyvesidir. İkbal, özellikle Mevlana'ya duyduğu hayranlık (hatta içten bağlılık) sebebiyle, modernist çevrelerce, genelde tenkit edilen tasavvufa yakın durmuştur. Fakat, İslam dünyasının bütün coğrafyalarda yaşanan sıkıntılara çare ararken yenilikçi (modernist) tavrı benimsemiştir. Böylece hem geleneğe bağlı bir imaj çizmiş, hem de ihya ve tecdit mefhumlarını gündemde tutmuştur. İkbalin dünya görüşünü oluşturan düşünce formları için felsefi harmoni benzetmesi yapılmıştır. İkbal belki böyle bir arayış içerisinde olmuştur ancak bu arayış iyi niyetli bir çabadır. İkbal'in düşüncesinin, Nazzam'ın hareketi, Eş'ari'nin atomculuğu, Gazali'nin sezgici arayışı, İbn Sina'nın hylomorphhismi (madde suret teorisi), Mevlana'nın aşkı, Molla Sadra'nın aselet-i vücud ve cevher hareketi, İmam-ı Rabbani'nin vahdet-i şuhudu, Hegel'in mutlak beni, Bergson'un yaratıcı evrimi ve Whitehead'ın süreç (proses) felsefesinin bir harmonisi olduğu da düşünülebilir. Modernizm eleştirisine önem veren çevreler İkbal ve onunla aynı süreç ve dönemleri yaşamış düşünürlerin

¹⁷ Seyyid Hadi Hüsrevşahi, "İkbal'in Düşünce Dünyası", *Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri 1-2 Aralık 1995, İstanbul Muhammed İkbal Kitabı*, s. 114.

böyle kavramsal karmaşaları aşamadıkları görüşündedirler. Bu itibarla eklektik bir düşünce yapısına sahip olan İktbal, bir yandan tasavvufa yakın bir yandan da etkilendiği Batı düşüncesi sebebiyle modernist bir çizgi çizmektedir.¹⁸ Çalışmamın bu kısmında İktbal'in bilim anlayışının oluşmasında etkili olan gerek İslam düşüncesi, gerekse Batı düşüncesinin izini sürüp, düşünürümüzün bilim anlayışı noktasında ortaya koyduğu yeni fikirleri tespit etmeye çalışacağım. Bunu yaparken öncelikle İktbal'in bilim anlayışına katkı sağlayan İslam düşüncesinin bilimler tasnifine bakmak faydalı olacaktır. Çünkü İktbal, Batı'dan yapılan alıntıların (bilimsel ve düşünce bazında) körü körüne taklitle değil, teşhisle ve kendine güven ruhuyla olması gerektiğini düşünmektedir.

Klasik İslam düşüncesinde üç temel bilimler tasnifi öne çıkmaktadır. Bu demektir ki düşünürümüz, bu fikri zemin üzere Batıyı değerlendirmiş ve kendi düşüncelerini filizlendirmiştir. Peki bu fikri zeminde hangi filozof ve düşünceler vardır? Karşımıza çıkan meşhur isimler; Farabi, Gazzali ve Kutbeddin Şirazi'dir. Osman Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, adlı eserinde bu üç filozofun ilimler noktasındaki fikirlerini kıyaslar ve belli sonuçlara ulaşır. Buna göre, İslam düşüncesindeki bu tasnifler, İslam entelektüel okullarınca paylaşılan felsefi fikirler ve onların temsilcileri, temsil ettikleri okulların entelektüel ve dini dünya görüşüne dayanmaktadır. Kısaca değinecek olursak Gazzali, dini ilimler ile akli (rasyonel) ilimlerin arasını ayırmıştır. Kutbeddin ise, ilm-i hikmî (felsefi ilimler) ile ulum-ı gayri hikmî (felsefi olmayan ilimler) ayırımına gitmiştir. Farabi'nin sınıflandırmasında ise herhangi bir özel terminoloji kullanılmamış, ilimlerin iki grubu isim olarak ifade edilmemiştir. Ancak Farabi'nin tasnifi, felsefi ilimleri dini ilimlerden üstün tutmaktadır. Osman Bakar'a göre her üç tasnifte de en üst bilgi marifetullahtır. Diğer bilgi türlerinin aranması da Tanrı bilgisinden ötürüdür. Tanrı dışındaki her şeyin bilgisi bir şekilde yine Tanrı bilgisine bağlanmak durumundadır. Bütün bilgilerin nihai olarak bir

¹⁸ Yusuf T. Günaydın, "Muhammed İktbal'e Yöneltilen Eleştiriler", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, s. 470.

kaynaktan geldiği düşüncesi bizi, aynı zamanda her üç filozof tarafından da paylaşılan bilginin birliği görüşüne götürmektedir.¹⁹

İkbal'in Bilim anlayışının oluşmasındaki fikri zemine bu kısa bakıştan sonra, bir de Batı düşüncesinin o günkü konumuna değinmek yerinde olacaktır. Yirminci yüzyıla girildiğinde geçmişten gelen birikimle oluşan çağdaş bilim anlayışı daha önceki yüzyıllara göre farklı özellikleri bünyesinde barındırmaktaydı. O dönemde salt bilimi savunanlar olduğu gibi karşıt bir söylem olarak eleştirenler de vardı. Muhakkak ki İkbal, bu eleştirenlerin içerisinde yer almıştır. Ancak bu tamamen reddetmek manasında bir eleştiri değildir. Bilimle uğraşanlara daha önceleri “doğa filozofu” denirken 1830’lu yıllarda ‘bilim adamı’ sıfatı verilmiştir. 1900’lü yılların başında deneysel fizikçilerin sanayi ve ordu ile işbirliği yapması bilim adamlarının eleştirilmesine sebep olmuş, yapılan çalışmaların yalnızca toplumun yararına olması gerektiği görüşü ileri sürülmüştür. Birinci dünya savaşına değin, bilim adamları toplumun yararına çalışan, tarafsız kimseler olarak görülür sistematik eleştirilere maruz kalmazlardı. Birinci Dünya savaşıyla bilimin saflığı ve hizmet ettiği kulvar tartışılmaya başlanmış, bilimi kapitalizmin ve siyasi olarak ordu gibi güçlerin yönlendirdiği iddiaları ortaya atılmıştır. Bilimin tarafsızlığı da tartışılan konular arasındadır.²⁰ İkbal, gerek bilimsel gerekse diğer hususlarda fikirlerini kaleme aldığı esnada, Batının içinde bulunduğu bilimsel düşüncenin durumu birey ve toplum açısından pek de iç açıcı değildir. Çünkü medeni insan ya da ideal insan daima ileriye dönük, bireyi ihmal etmeyen bir medeniyet ideali taşır. Bilimin bireyler üzerindeki hükümranlığı ve ihtişamı karşısında manevi değerlerin, etik ve estetiğin, diğer tecrübe alanlarının değersizleştiği ve modern dünyanın insanı ihmal ettiği ve ideallerini unuttuğu görülür. Entelektüel bir kriz olarak nitelendirilebilecek bu durum, tarihin çeşitli dönemlerinde görülmüş ve düşünürler tarafından çözüm önerileri

¹⁹ Osman Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, çev. Ahmet Çapku, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012, ss. 277, 278, 283.

²⁰ Bilal Güneş, “Paradigma Kavramı Işığında Bilimsel Devrimlerin Yapısı ve Bilim Savaşları: Cephelerdeki Fizikçilerden Thomas S. Kuhn ve Alan D. Sokal”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, C.1, S.1, (2003), <http://kisi.deu.edu.tr/ozkan.tutuncu/Bilimsel%20Devrimlerin%20Yapisi.pdf> (Erişim: 24.03.2014), ss. 23-44.

getirilmiştir. İkbal bu durumun farkına varan ve maneviyatı ihmal edilmemiş birey ve bir medeniyet idealinin ardına düşmüştür.

Çalışmamda İkbal'den hareketle Müslüman toplumların içerisinde bulunduğu entelektüel krizin, (bilgi felsefesinden hareketle) bilimsel yönden tahlilini yapacağım. Bunu yaparken; İslam düşüncesi ile Batı düşüncesi arasında bilimsel yöntem farklılıkları var mıdır? Bu iki düşünce sistemi birbirini ne derece etkilemiştir? Bu iki medeniyetin bilim anlayışları ve tasnifi çağdaş bilimi nasıl etkilemiştir? Yeniden bir medeniyet inşası, yeniden gözden geçirilmiş İslam kaynaklarıyla, bilim üretilebilir mi? Müslüman toplumların sorunlarına çözüm olabilecek bilim anlayışı nedir? Sorularına İkbal'in fikirleriyle cevap vererek, İkbal'in bilim anlayışını ortaya koymaya çalışacağız.

Doğu ile batı arasındaki kutuplaşmanın sebebine değinecek olursak; dini tecrübenin sezgiye, felsefi ve bilimsel düşüncenin ise akla dayandırılması, buna binaen de bilimin, bilimsel yöntemin ve felsefenin dinin karşısında olduğu yönündeki düşüncedir. İkbal, bu tarz söylemlerin yoğunlukta olduğu Doğu ve Batı düşüncesinde uzun zaman devam eden ve günümüzde çağdaş düşüncede de yer alan kutuplaşma fikrine karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkış ve entelektüel çabanın ürünü hiç şüphesiz düşünürümüzün Konferanslardan oluşan eseridir. İkbal'in bilim anlayışı bu eserden hareketle dillendirildiğinde, karşımıza çıkan fikirler şu şekilde sıralanabilir. Düşünce ve sezginin temelde birbirine karşı olduğunu varsaymak için herhangi bir sebep yoktur. Çünkü ikisi birbirinin tamamlayıcısıdır. Biri, gerçeğin ebedi yönüyle ilgilenirken diğeri dünyevi yönünü inceler. Biri hakikatin ebediliğini, diğeri ise geçiciliğini inceler. Biri gerçeğin tümünün varlığıyla ilgilenirken diğeri belirli bir bölümünü gözlemleyerek, bütünün bilgisine ulaşmayı amaçlar. Yeniden inşa (*reconstruct*) fikrinin oluşması için her ikisinin de birbirine ihtiyacı vardır. İkbal'e göre, ikisi de aslında hayattaki fonksiyonları ölçüsünde aynı gerçeği farklı açılardan görmeye çalışırlar.²¹ İkbal'in bilime, çağdaş dünyaya, geçmişe, geleneğe, İslam düşüncesine

²¹ Muhammed İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Araf Yayınları, İstanbul: Araf Yayıncılık, 2013, s. 10.

bakışını anlattığı Konferanslar, bu tezin de en önemli referansını teşkil etmektedir.

Bilimin ve felsefenin batılı kökeni dikkate alındığında Müslüman düşünürün bilimsel manadaki kilometre taşları, İktbal'e göre Kur'an, Sünnet, İcma ve Kıyas'ın (merkez nokta olmak suretiyle) yanında, Batılı düşünce olmalıdır. İslam düşüncesinin yeniden inşası, çağın tefekkür ve tecrübelerinden yeni ilhamlar alınması için, bugünün "müsbet şeyleri anlamaya müsait aklı"nın daha farklı bir metoda ihtiyaç duyduğunu vurgular. Bunu yaparken de İslam düşüncesinin an'nevî felsefesine gereken dikkatin verilmesi, ayrıca insan benliğinin muhtelif sahalarında yakın zamanlarda meydana gelen gelişmeleri de hesaba katarak değerlendirilmesi gerekir. Böylece İktbal, İslam Din Felsefesini (konumuz itibarıyla da bilim ve bilgiyi) yeniden inşaya teşebbüs etmiş ve kendince zaruri gördüğü bu ihtiyaca kısmen de olsa cevap vermeye çalışmıştır. Konferanslarını verdiği zamanın, bu yeniden inşa teşebbüsüne en uygun ân olduğunu düşünmektedir. Kendisi bunu yaparken bize düşen vazifeyi de belirtmeden geçmemektedir. İnsan tefekkürünün (bilimin ve bilimsel bilginin) gelişmesi ve ilerlemesini dikkatle takip edip, bu tefekküre karşı müstakil bir tenkit vaziyetini muhafaza etmek, İktbal'in bize biçtiği payedir. Peki buna hangi yolla ulaşılır? İktbal bu noktada bize bir yol haritası çizer. Buna göre önümüzdeki yegane yol, hürmetkar fakat müstakil (özgün, tenkitçi) bir tavırla modern ilme (bilim) gitmek ve bu ilmin ışığında İslam talim ve telkinlerini değerlendirmektir.²² Burada sorulması gereken şudur, İktbal'in yeniden inşaya kalkıştığı tefekkür nedir, hangi yolla buna ulaşılır? Çalışmamız açısından ulaştığımız sonuç, tefekkürden anlaşılanın bilim olduğudur. İktbal'in Konferanslar ile yapmaya çalıştığı aslında yeni bir bilim anlayışı ve inşasıdır.

Düşünürümüze göre, kendimiz olma fikri (özgünlük) bir manada mihenk taşı kabul edilmiştir. Salt taklit (Batı), ya da salt geleneğe bağlı kalma fikri yerine Kur'an merkezli, organik bir bağla bütün bilimlerin

²² S. Hayri Bolay, "Muhammed İktbal ve İslam Tefekkürünün Yeniden İnşası Meselesi", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, ss. 248-250.

birbirine bağılı olduğu fakat, yeniden inşayı ve hareketi esas alan bir bilim anlayışı karşımıza çıkar. Denilebilir ki İkbâl'de bilgi bilimden ayrılmaz. Bu açıdan tezin temel iddiasının önemli ölçüde İkbâl'in bilim anlayışına bağılı olduğu söylenebilir. Öyleyse, bilgi bahsinden önce bilim anlayışını mütalaa etmek kaçınılmaz görünmektedir.

2. 1. Tabiat Bilimleri

İkbâl, İslam dünyasının gerek fikrî gerek siyasal alanda buhranlar yaşadığı bir dönemde yaşamıştır. Özellikle Müslümanların fikri bunalımlarına çözümler aramak için çalışmış, ıslahat projesi diyebileceğimiz düşüncelerinin temeline Kur'an'dan hareketle tevhid akidesini yerleştirmiştir. Teşhisle işe başlayan İkbâl önce sorunları belirlemiştir. S. Halifat konuyla ilgili makalesinde bu sorunları şöyle sıralar: “Kader düşüncesi, benliğin tahribi, Tevhid'e şirk bulaşması, tasallutçu saltanat nizamı ve Batı'nın körü körüne taklididir.”²³ Konumuz itibarı ile bizi ilgilendiren kısım, İkbâl'in bu fikri tespitleri ışığında bilime yaklaşımıdır.

İkbâl'in bilim anlayışı ve tabiata bakışı hiç şüphesiz Kur'an merkezlidir. Konferanslardan oluşan eserinde tabiatın, uzayda veya boşlukta duran bir maddeler yığını olmadığından, aksine olayların bir terkibi, bir yöntemi olduğundan bahseder. Tabiat ile uluhiyet arasında organik bir ilişki söz konusudur. Hatta İkbâl, tabiat ile Allah arasındaki bu bağı, insanın kişiliği ile karakteri ve ahlakı arasındaki bağı benzetmektedir.²⁴

İkbâl tabiat bilimlerine yine Kur'anî bir ifade tarzıyla yaklaşır ve onlara “*Sünnetullâh*” der. Bu bağlamda İkbâl'in tabiat bilimlerine yaklaşımını; *Sünnetullâh* olarak doğa ya da tabiat olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. M. Ahangar, İkbâl ile ilgili bir makalesinde İkbâl'in ne düşünmüş ise, Kur'an aklıyla düşünmüş olduğunu, ne gördüyse de yine Kur'an gözüyle gördüğünü ifade etmiştir. Ahangar'a göre hakikat ve Kur'an düşünürümüz

²³ Sekban Halifat, “İkbâl'in İhya Projesinin Analizi”, *Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri 1-2 Aralık 1995, İstanbul Muhammed İkbâl Kitabı*, s. 166.

²⁴ İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 70.

için tek ve aynı şeydir.²⁵ A. Schimmel de İktbal'in, insan, Allah ve dünya hakkındaki iddialarının Kur'an'dan alındığını hatta politik ve sosyal bütün fikirlerinin kaynağının Kur'an olduğu belirtilmektedir.²⁶

İktbal'e göre insani bilimin her faaliyeti iki kola ayrılır. Yani bir şeyi idrak eden nefis ile idrak edilen şey bir ayırımdır. Düşünürümüze göre düşünce ile varlık birbirinden bağımsız değildir. Bunun açığa çıkması da iç ve dış tecrübe ile mümkün olur. İktbal'in gerek tabiat gerekse manevi bilimlere bakışını tahlil edebilmek için onun bu konudaki anahtar terimi olan *tecrübe* ve *zaman* kavramlarını iyi bilmek gerekir. Tecrübe İktbal'e göre üç safhadan müteşekkildir; madde, hayat ve akıl (şuur). Bunlar sırasıyla fizik, biyoloji ve psikolojinin karşılandığı terimlerdir. Konumuz tabiat ilimleri olduğu için fizik bilimini ilk sıraya koymak yerinde olacaktır. İktbal, fiziğin deneysel ve tatbiki bir bilim olduğunu, duyuları dışında fizikçilerin teorilerini bir ispat yoluna gidemediklerini söyler. Fakat düşünürümüze göre duyu organları tabiatı açıklamada yetersizdir. Duyu, sezgi, zihin birlikte çalışır ve iç tecrübe dediğimiz süzgeçten geçer. Fiziğe konu olan madde tecrübeyi oluşturan öğelerden sadece biridir.²⁷ Tecrübenin diğer mertebeleri hayat ve şuurdur. İktbal'e göre şuurun kesin sınırları yoktur duruma göre genişler veya küçülür. Görevi hayatın ileriye doğru akışına ışık saçmaktır. Tabiat bilimi gerek madde gerekse hayat ve zihin gibi konuları ele alır. Ancak madde, hayat ve akıl birbirine nasıl bağlıdır sorusuna cevap vermekten acizdirler, bu manada İktbal, tabii ilimleri tabiatın leşine üşüşen ve her biri bir et parçası almaya çalışan akbabalara benzetir. Tabii ilimler kısmi ve cüzidirler. Dolayısıyla bilimin düzenlenmesinde yararlanılan teoriler kısmi ve belli bir bölümle ilgili olurlar. İktbal'e göre bu yüzden hakikatin başka herhangi bir yönüne tatbik edildiklerinde anlamları değişir. Tecrübenin diğer bir yönü olan hayat ve akıl kısmında tabiat ilimlerinin yöntemi geçersizdir dersek İktbal'e haksızlık etmiş olmayız. Tecrübenin bir diğer basamağı olan hayat düşünürümüze göre eşi olmayan

²⁵ Muhammad Altaf Hassan Ahangar, "Iqbal and Qur'an; A Legal Perspective", *Iqbal Review*, C.1, S.3 (1994), s. 1.

²⁶ Annamari Schimmel, *Muhammed İktbal*, s. 88.

²⁷ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 43-45.

ve tahlili bilimin mekanizma kavramıyla (fizikte işletilen yöntemin hayata uygulanamayacağı) imkânsızdır. Akıl kavramının da zaman içerisinde evrimleşme yoluna gittiğini düşünen mekanizmâl yöntemi reddeden İkbâl, bilimin bu yöndeki tespitlerini Wildon Carr'dan yaptığı alıntıyla gözden geçirmesi gerektiğine inanmaktadır.²⁸ Hayat ve düşüncenin kökenlerinin üzerine yapılan faaliyetlerin tabiat ilimlerinden ziyade manevi ilimlerden olan psikolojik bir süreç olduğunu da ekler.

İkbâl'in bilim anlayışı ve fizik bilimine bakışı aslında onun benimsediği *zaman* ve yukarıda değindiğimiz *tecrübe* kavramlarına yüklediği manaya dayanır. Zaman, Mutlak Hakikat'in içerisinde temel bir unsur olarak mevcuttur.²⁹ Şuurlu tecrübenin daha derinden tahlili neticesinde görüleceği üzere saf zaman, soyut ve tersine çevrilebilir anlardan müteşekkil bir dizi değildir. Zamana yaklaşımı da, geçmişin arkada bırakılmadığı aksine şimdiki zamanla hareket eden ve ilerleyen organik bir yaklaşımdır. Geleceği sadece önümüzde buluruz ve organik bütün denilen bu mefhum aslında Kur'anî bir ifadeyle kaderdir. Bu bağlamda bilim tecrübeler arasında uyumluluk ve dengeyi amaçlar yani mekanik tekrarlama yöntemini koymaya çalışır. Fakat hayat kendiliğinden olma duygusunu barındırdığı için bir çeşit belirsizlikler ağı oluşturur ve bu mekanik yöntemin dışına çıkar. Bu bakımdan diyor İkbâl, bilim tam manasıyla hayatı kavrayamaz.³⁰

Zaman problemi her dönemde İslam düşünürlerinin ve Batılı filozofların dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda Eş'ari'leri ve Newton'u değerlendiren İkbâl bir takım çıkarımlarda bulunmuştur. Buna göre Eş'ariler ilk önceleri zaman kavramına felsefe açısından bakmışlar ve zamanı münferit şimdiler dizisi olarak tanımlamışlardır. Bu tanımdan çıkan sonuç İkbâl'e göre, gelecekteki münferit şimdiler veya anlar arasında işgal edilmemiş bir şimdi yani bir zaman boşluğu olduğu yönündedir. Bu görüşü anlamsız olarak gören İkbâl, Eş'ari'lerin hatasını, zamanı dıştan incelemeye çalışmalarında görür. Yunan felsefesinden fazlasıyla etkilenen Eş'ari'ler, bu düşünce sisteminin tamamen harici oluşundan da etkilenmişlerdir. Yaşadığı çağa da

²⁸ İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 53-57.

²⁹ İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 71.

³⁰ İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 63.

değinen İkbâl, özellikle Newton'un da, zamanı kendi vücudu ve niteliği bakımından sürekli aynı şekilde ilerleyen ve devam eden bir şey olarak düşündüğünü söyler ve ünlü fizikçiyi eleştirir. İkbâl'e göre Newton zamanın ilerleyişi, hareketi ve akımına rağmen bunu akmakta olan bir nehre benzetmiştir. Bu benzetmeyle aslında Eş'ariler gibi pasif ve dıştan (harici) olmuştur. Sonuç olarak diyebiliriz ki İkbâl'e göre, gerek Eş'ariler gerekse çağının bilim adamları zamanla alakalı teoriyi ele alırken bunun psikolojik yönünü ihmal etmişlerdir. Bu ihmal edilmişlik neticesinde zamanın sübjektif varlık yönünü bir tarafa bırakmışlar hatta unutmuşlardır. Bundan dolayı da ortaya koydukları teorilerinde biri maddi cevherler diğeri de zamanî cevherler olmak üzere iki ayrı yapı yer almıştır. Bu iki yapı düşünürümüze göre birbirinden öylesine uzak ve ayrıdır ki aralarında herhangi bir organik bağ yoktur.³¹ Oysa İkbâl bunun tam aksine organik bir zaman anlayışına sahiptir. Duyu ve sezgilerimizle ancak iç deneyimlerimizin ışığı altında tercüman olabiliriz, bu manada hayatı tam olarak idrak edebilmek için İkbâl'e göre mücessime ve müsebbiheyeye (cisimlendirme ve benzetme) dayanmak gerekmektedir.³²

Tabiat ilminin (bu manada fizik biliminin) alanını genel hatlarıyla çizdikten sonra İkbâl'in tabiata bakışında bir diğeri anahtar terim olan *Sünnetullah* kavramını incelemek yerinde olacaktır. İkbâl'e göre insanî görüş açısından tabiat, bizim gelişmemizin bugünkü aşamasında Allah'ın yaratıcı faaliyetinde yaptığımız değişiklikten ibarettir. Ayrıca *Sünnetullah*, sürekli ileriye doğru hareketi sırasında, belirli bir anda sona ermektedir. Ancak ona nispetle organik olan zat yaratıcı olduğundan, çoğalmaya yatkındır ve sınırsızdır. Bu sınırsızlık kuvvesindedir İkbâl'e göre, fiilinde değildir. O halde diyor İkbâl, doğayı canlı sürekli gelişen ve büyüyüp yayılmasında hiçbir dış sınır bulunmayan bir organizma olarak anlamak gereklidir. Sınırın Allah'a kadar olduğunu ayetle ifade eden İkbâl burada fizik bilimine iktibas eder. Fizik bilimine Batı düşüncesinin gözlüğüyle bakmayan İkbâl, bu disiplinin Sünnetullah bağlamında değerlendirildiğinde

³¹ İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 89-90.

³² İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 73.

manevi itibarla yeni yeni manalar doğurduğunu düşünmektedir. Tabiatı bilmek, Allah'ın davranışını bilmektir. Tabiatı inceler ve araştırırken Allah'a biraz daha yaklaşma çabasında oluruz, bu ise ibadetin başka bir şeklidir.³³ Ancak İktbal âlemi Allah'ın davranışı olarak değerlendirirken bir takım eleştirilere de maruz kalmıştır. Konuyla ilgili makalesinde İbrahim Kaplan, “İktbal'in âlem tasavvurunun sınırlı bir yapıya sahip olduğu fikrine işaret ederek, bunu kabul etmenin dolaylı da olsa Allah'ın da sınırlı olduğunu kabul etmek anlamına gelmez mi?” sorusunu akıllara getireceğini söyleyerek eleştirir. Yine yazara göre İktbal'in fikri zemini dikkatli incelendiğinde bu muhakeme tarzının doğru olmadığına ortaya çıkacağı açıktır.³⁴ M. Han Kayani bu durumu değerlendirirken, İktbal'in doğayı gözlerken aslında Mutlak Ego ile yakın ilişki içine girmeyi kastettiğini, çünkü İktbal'e göre Kuran'dan hareketle doğanın Allah'ın âdeti olduğunu söyler. Kayani'ye göre bir sonraki adım çok normaldir, eğer doğa Allah'ın bir alışkanlığı ise ve bunun gözlemi de ibadetin bir şekliyse bilimsel faaliyet, kutsal bir nitelik taşıyor demektir. Dolayısıyla İktbal için ilim adına yapılan her türlü gayret aslında bir ibadet şeklidir. Doğayı bir bilim olarak gözleyen kişi bir bakıma ibadet halinde ilim ve irfanı arayan mutasavvıf gibidir.³⁵ Tabiata salt akılla bakmayı eleştiren İktbal bir şiirinde, yıldızların yolunu ararken (salt akla dayanan bilimsel yöntemle oluşturulmaya çalışılan evren tasavvuru), insanın kendi düşünce dünyasında yaya kaldığını ifade eder.³⁶

İktbal tabiata bir bilgi kaynağı gözüyle bakmaktadır. Kura'an-ı Kerim'in bizzat dikkat çektiği tabiat ve tabiatın içerisindeki hadiseler yine Kur'anî yöntemle (sistemize edilerek) tabiat bilimlerini oluşturmuştur denilebilir. Diğer bir faktör de Kur'an'ın yeryüzündeki bir nevi uygulayıcısı ve yorumcusu kabul edilen Hz. Peygamber'dir. İktbal'e göre İslam'da rasyonel faaliyeti başlatan Hz. Peygamber olmuştur. “Ey Rabbim, bana eşyanın

³³ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 71.

³⁴ İbrahim Kaplan, “M. İktbal'in Tevhid Yorumu: Tevhid İnancının Dinamik Yapısı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1, (2007), s. 89.

³⁵ Muhammed Han Kayani, *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyası ile İktbal*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2002, ss. 59-60.

³⁶ Muhammed İktbal, *Darb-ı Kelim (Doğudan Esintiler içinde)*, s. 164.

hakikati ve mahiyeti hakkında bilgi ver” duası O’nun sık sık tekrarladığı bir duadır. Hz. Peygamberin ölümünden sonraki yüzyıllarda İslam düşüncesi son derece canlı, dinamik fikirler geliştirdi. İktbal’e göre maalesef bu düşünürler Grek felsefesiyle düşünce dünyalarını genişletmişler fakat Kur’an’ı bu eksende okuyunca hataya düşmüşlerdir. Kur’an’a yönelik düşünceleri bir nevi kararmıştır. Sokrat öncesi Yunan düşüncesine baktığımızda bütün dikkatin tabiat merkezli olduğunu görürüz, ancak İktbal’e göre Sokrat’la birlikte bütün dikkat insanların dünyasına çevrilmiştir. Platon ise tabiatı anlama ve yorumlamada Kuran’ın tersine duyu organlarıyla ilgili algıyı ve dinamikliği benimsemiyordu. İslam düşünürlerinin gözden kaçırdığı nokta buydu.³⁷

İktbal’in tabiat bilimlerine bakışını daha net görebilmek için şüphesiz ki onun âlem tasavvurunu iyi bilmek gerekmektedir. Konuyla ilgili bir makalesinde Mehmet Aydın, İktbal’in Allah tasavvuru ile ilgili fikirlerinin belli bir gelişme çizgisini takip ettikten sonra olgunluk seviyesine ulaştığını düşünmektedir. Aydın’a göre İktbal eğitim serüvenini farklı coğrafyalarda geçirdiği için 1901’den 1908’e kadar vahdet-i vücûd anlayışını benimsemekteydi. Yani bu dönemde Allah’ı ve bu bağlamda evreni, tabiatı Ebedi Güzellik ve o güzelliğin tecellileri olarak tasavvur etmektedir. Kısacası Aydın’a göre İktbal için Ebedi Güzellik topyekûn varlığın gerçek kaynağıdır. Bu dönemlerinde İktbal’in en çok takdir ettiği kimse, tasavvuf felsefesinin büyük nazariyecisi İbn Arabi’dir. İngiltere’de iken fikir dünyasına giren yeni etkiler (özellikle Bergson, Ward ve Nietzsche) ve İslam dünyasının o dönemdeki uyuşukluğu İktbal’i vitalizm (dirimselcilik) yönüne çekmiştir. 1908’lerden sonra İktbal Mevlana’ya yaklaşmış ve bir zamanlar hayran olduğu İbn Arabi’yi tenkit etmiştir. Bu değişimlerden sonra İktbal “irade” ve “ene”den bahseden bir felsefe geliştirmeye çalışmıştır. İktbal’in bu dönemde ilgilendiği en önemli sorular; Allah’ın bilinebilirliği, Allah’ın nasıl bir varlık olduğu ve şu anki konumuz açısından önemli olan Allah- âlem ilişkisinin mahiyeti sorularıdır. İktbal’e göre âlemin Allah’ın karşısında duran bir *diğer* değildir ve Allah onu dışarıdan

³⁷ İktbal, *İslam’da Dini Tefekkür*, ss. 10-11.

seyretmez. Evrenin her yerinde şuurlu bir ilerleyişin olduğunu söyler. Bu bağlamda tabiattaki maddeler eski fiziğin sandığı gibi donmuş bir kitle değil sürekli bir akış içinde bulunan organizmalardır (İkbal bu görüşünü Whitehead'den zikrederek temellendirmiştir). Tabiat ilimleri açısından bu organizmanın büyüme ve gelişmesinin belli bir sınırı yoktur. Allah yaratmada dilediğini arttırır.³⁸ Bu bağlamda diyebiliriz ki, fizik bilimi aslında Allah'ın dilediği ölçüyle sınırlıdır, çünkü sınır Allah'a kadardır. Veli Urhan, *Leibniz ve İkbal'e Göre Tanrı'nın Kişiliği* isimli makalesinde, İkbal'in Tanrı'nın sıfatlarından bahsetmekle birlikte (özellikle ilim, irade, kudret) zat-sıfat ayırımına gitmediğini, O'nun ilahi kudret hakkında böyle bir fikir sahibi olmasının evreni Allah için bir *diğer* olarak görmemesinden kaynaklandığını belirtir.³⁹ Bu düşüncelerden de anlaşıldığı üzere İkbal dinamik ve sürekli yenilenen bir alem-tabiat düşüncesine sahiptir. Allah evreni yaratıp bir köşeye çekilmemiş aksine evrene, tabiata sürekli müdahildir fakat bu sünnetullah denilen ilahi kaidelerle gerçekleşir. Buradaki sünnetullah yani ilahi kanunlar aslında tabiat ilimlerinin içeriği (özellikle fizik bilimi), sınırları ve kapsamını oluşturmaktadır sonucu çıkmaktadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki İkbal'e göre, Kur'an'ın deneysel tutumu ve İslam'ın akılcılığı, gerek tabiat bilimlerine gerekse bu günkü manada çağdaş bilime referans olmuştur. İkbal Batıda ortaya çıkan salt deneysel ve pozitivist bilimsel anlayışı reddetmektedir. Tabiatı anlamaya ve yorumlamaya hatta kontrol altına almaya çalışan bilimin Allah ile ilişkilendirilmeden, Tanrı-âlem arasındaki organik bağı yok sayarak eksik kalacağının altını çizmektedir. Allah âleme *sünnetullah* denilen ilahi yolla müdahil olmaktadır. Kısacası İkbal'in Allah tasavvuru bütün düşüncelerinin anahtar terimi olmuştur. Tarihin bu noktada şahit olduğu, gerek Batı düşüncesinin gerekse İslam düşüncesinin tahlillerini de yapmaktan kendini alamamıştır. Bunları yukarıda zikrettik. Satır aralarından çıkardığımız tabiat

³⁸ Mehmet Aydın, "Muhammed İkbal'in Din Felsefesinde 'Ulûhiyet' Kavramı", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S. 4 (1980), ss. 200-209.

³⁹ Veli Urhan, "Leibniz ve İkbal'e Göre Tanrı'nın Kişiliği", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.12, (1999), s. 89.

ilimleri başta fizik olmak üzere, matematik, astronomi, ve tıp olarak sayılabilir.

2. 2. Manevi Bilimler

Düşünürümüzün fikri çalışmalarına baktığımızda; âlem tasavvuruna, tabiata, bilime, insanlığa bakışının hep aynı kaynaktan (vahiy eksenli) beslendiğini ve kendi tabiriyle organik bir bağla hepsinin birbirine bağlı olduğunu farkına varırız. İktbal'in manevi bilimleri oturttuğu zemini anlamak için, içerisinde birçok psikolojik tahlile yer verdiği 'benlik' (*hodi*) kavramını iyi bilmek gerekir ve tabi ki bunu ilişkilendirdiği diğer yan kavramlar olan tecrübe, Tanrı-âlem ilişkisi, insanın tabiattaki konumu da unutulmamalıdır. Önce düşünürümüzün manevi ilimlere bakışının kavramsal çerçevesini çizmek yerinde olacaktır.

İktbal bilim yolunun doğuşunu, insanın hayatı ve ruhunun gelişmesi, karşılaştığı gerçeklerle bir bağlantı kurması neticesine bağlar. Düşünürümüze göre akıl, duygu ile sezgiyi inceden inceye işlediğinde bilim doğar. Buna örnek olarak Bakara suresindeki: Âdem'e Allah tarafından öğretilen isimlerin bilgisi (İlmu'l esma) ayetini zikreder. İktbal'e göre bu ve buna benzer ayetler⁴⁰ deneysel tutumun temelini oluşturmuştur. Buna *tecrübe* de diyen İktbal, Kur'an'ın bu ruhu uyandırdığını ve uygarlıkların yükselişi ve çöküşü noktasında bu bilimsel tutumun önemli olduğunu düşünmektedir.⁴¹ Osman Bilen, konuyla ilgili bir makalesinde İktbal'e göre, pozitif bilimleri doğuran bu deneysel tutumun Batı'yı aydınlattığını söylemiştir. Ancak mekanik bir tabiat anlayışını benimseyenler canlı cansız bütün nesnelere ve insani faaliyetlerin bile belirli kanunlarla yani fizik ve hareket kanunlarıyla işlediğini varsaydılar. Bu anlayış insan hayatının manevi yönüne ya da yorumuna imkân tanımamıştır. İktbal, Batıdaki bilim anlayışının dayanmakta olduğu temel varsayımları ve eleştirileri dikkatle araştırarak akli ve sezgisel tecrübeleri de içine alacak yeni bir bilim anlayışı (bilgi nazariyesi) geliştirmeye çalışmıştır. Bu nazariye İktbal'in Konferanslar

⁴⁰ Kur'an-ı Kerim, (2:30-33, 2:164, 6:97-99, 25:45-46, 88:17-20)

⁴¹ Muhammed Han Kayani , *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyası ile İktbal*, s. 57.

kitabı dikkatle incelendiğinde görülecektir ki, bilgiyi yalnızca duyu verilerine dayandırmaz, daha kapsamlı bir içeriğe sahip kabul eder.⁴² Bu bağlamda diyebiliriz ki İktbal, manevi bilimler olarak bilinen felsefe, tarih, psikoloji, sosyoloji, siyaset gibi bilimleri pozitif bilimlerin yöntemleriyle yorumlamaktan kaçınmıştır. Bilginin nasıl elde edildiği yönündeki görüşlerini çalışmamızın ikinci bölümünde zikretmiştik. Bu bağlamda İktbal bilginin elde edilmesini tek bir insani melekeye indirgemediği için (duyu verileri dışında kalp ve sezgi, fuad kavramları), bilimi tek bir tecrübe biçimine bağımlı kılmak ve hakikati onun süzgecinden çıkanlarla sınırlamak istemez. Farklı tecrübe biçim ve yöntemleri olduğunu fakat hakikatin bir ve tek olduğunu düşünür. Hatta bu fikrinden dolayı İktbal *süreç felsefesinin* çizgilerini taşımaktadır.

Mehmet Aydın, konuyla ilgili bir makalesinde İktbal'in tam anlamıyla dinamik olan bir alem ve uluhiyet anlayışını benimsediğini söyler. Bu manada İktbal'in Bergson, Whithead, J. Ward gibi dinamik felsefe anlayışını benimseyen düşünürlerden etkilendiği de açıktır.⁴³ Burada sormamız gereken soru süreç felsefesinin ne olduğudur. 19. yüzyılın sonları, 20. yüzyılın başlarında Tanrı âlem ilişkisine yönelik yaklaşımı itibarı ile İktbal'in de içinde sayılabileceği, Whitehead, Bergson, Harsthorne gibi düşünürler, bir yandan Tanrı'nın aşkınlığını bir yandan da âlem ile olan bağlantısını ihtiva eden bir arayış içerisinde olmuşlar ve süreç felsefesi denilen bir yaklaşımı (panenteizm) oluşturmuşlardır. Bu düşünceye göre, mekanik evren anlayışının karşısında organik evren düşüncesi, tarih dışı varlık ve hakikat anlayışı karşısında hakikat ve varlığın tarihselliği, dogmatik rasyonalizm karşısında sezgi, irade ve muhayyile başta olmak üzere, insani olan her bir şeyi dikkate almak suretiyle süreç kavramına bağılı olarak, töz metafiziği düşüncesinin terk edilmesine zemin oluşturdukları söylenilebilir.⁴⁴

⁴² Osman Bilen, "Muhammed İktbal'in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, (2001), ss. 108-109.

⁴³ Mehmet S Aydın, "Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı- Âlem İlişkisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 27, S. 1,(1986), s. 40.

⁴⁴ Kasım Küçükalp, "Süreç Teolojisi ve Muhammed İktbal", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, ss. 304-305.

İkbal panteistik uluhiyet anlayışını benimsemediği gibi deistik anlayışa da itibar etmez. Aydın'a göre İktbal, hem panteistlerin ilahi içkinlik görüşüne hem de deistlerin aşkınlık görüşüne karşıdır. Kur'an'ın hem içkinliğe hem de aşkınlığa yer verdiğini, sürekli bir yenilenme ve dinamizm görüşüne sahip olduğunu düşünür.⁴⁵ İktbal, klasik fiziğin durağan evren tasarımı ve bu tasarımın ulaştırdığı determinist ve materyalist dünya görüşünü, modern fiziğin indeterminist sonuçları olan dinamik evren tasarımıyla reddeder. Modern fiziğin de, bir olaylar serisi olarak gördüğü maddenin, esas doğasını yansıtmadığını düşünür. Esas doğasında madde, ölü bir kütle yığını değildir, sadece düşük düzende bir ben (*hodi*) topluluğudur. Ben (*hodi*) topluluklarının organizasyon seviyesi yükseldikçe varlık da daha üst düzey bir forma kavuşur. Böylece varlık hiyerarşisinde, en önemsiz eşyadan insana kadar uzanan tedrici bir yükseliş söz konusudur.⁴⁶ Çalışmamın buraya kadar olan kısmında İktbal'in, manevi bilimleri anlamamızı sağlayacak anahtar terimlerini açıkladım. Şimdi İktbal'e göre en önemli manevi bilim olan psikolojiyi inceleyeceğim.

Tecrübenin mertebelerine tabiat ilimlerinde değinmiştik. Tecrübenin basamaklarından olan akıl ve hayat İktbal'e göre şuurlu tecrübeyi oluşturur. Sürekli bir dinamiklikten ve değişimden bahseden İktbal bu değişimlerin zaman mefhumu olmadan olamayacağını, bu sebeple de iç tecrübemize dayanarak şuurlu varlığın zaman içinde hayat olduğunu söyleyebileceğimizi işaret eder. Şuurlu tecrübenin daha derinine inildiğinde kişinin kendi iç dünyasında merkezden dışa doğru hareket ettiği görülür. İktbal, kişinin kendi iç alanında mekanın karışmadığı mutlak ve net bir süre elde ettiğini de düşünür.⁴⁷ Bunu Kur'an-ı Kerimden ayetlerle delillendirir.⁴⁸ İktbal bu konuyu açıklarken aslında Psikoloji ilminin muhtevasını da söylemiş olur. Şuur ve iç âlem İktbal'e göre Psikoloji ilmini ilgilendirir. Yukarı da değindiğimiz gibi iç âlem dediğimiz şey aslında insanın benliğidir.

⁴⁵ Mehmet Aydın, "Muhammed İktbal'in Din Felsefesinde 'Ulûhiyet' Kavramı", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, s. 208.

⁴⁶ Ferhat Onur, *Muhammed İktbal'in Süreç Felsefesi* (Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Malatya 2013, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 347431), s. 94.

⁴⁷ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 60-61.

⁴⁸ Kur'an-ı Kerim, (25: 58-59, 54: 49-50).

İkbal ‘ben’ için Farsça bir terim olan Hudi kavramını kullanır. Hudi anlamındaki ‘benin’, egoizmle, ahlaksızlıkla, bencillikle ilgisi yoktur. Bunlardan ziyade manevi, insani ve ahlaki açıdan kendini gerçekleştirmiş benlik anlamlarını vermiştir. Allah’ın Halifesi ve Eşref-i Mahlukât (yaratılan en şerefli varlık) da bu kavrama yüklediği diğer anlamlardandır. İkbal, bütün hayatın bireyden müteşekkil olduğunu bu sebeple de evrensel hayat diye bir şeyin olmadığını düşünmektedir. Bu düşüncesine göre Allah bizzat egodur, hatta en özgün olanıdır. Yine benliğin temelinde Allah olduğunu, Allah sayesinde benliğin kendisini ifade ettiğini düşünmektedir.⁴⁹ Benliği tarif etmek için oldukça çaba sarf eden İkbal, bunu modern, çağdaş bilimle ilişkilendirmeyi de unutmaz.

Burada sorulması gereken soru şudur; İkbal’i, psikolojik tahliller olarak nitelendirebileceğimiz, insanın iç âlemi ya da ruhunu ilgilendiren, ‘benlik’ tarifi yapmaya iten etmenler neler olmuştur? Ya da bunların bilimle ilgisi var mıdır? İkbal bireyin varlığına yönelik materyalizmin meydan okuyuşuna ve bürokrasinin buna destekçi olmasına işaret etmiştir. Bu manada modern medeniyet, bireyi meydana getirdiği bu büyük toplum makinesinin adsız bir parçası haline getirmiştir. Bu büyük makineye mümessil olan materyalizm, yayılmacı bir güçle ilerlemekte ve bireyi tamamen kuşatmaktadır. Modern toplumlar ve onun düşünce yapısındaki kurumlar tarafından idare edilen devlet, insanın bireysel varlığını ileri derecede tehdit etmektedir.⁵⁰ İşte bu sebeple İkbal psikoloji ilminin en derin tahlilleriyle karşımıza çıkmakta ve bizi iç âlemden dış âleme doğru (iç tecrübe, sezgi, fuad, kalp, aşk, benlik gibi kavramlarla) düşünmeye çağırmaktadır. Bu bağlamda denilebilir ki İkbal’e göre çağdaş bilim(mantıkçı pozitivist bilim anlayışı), insanın iç âlemini ve benliğini anlamaktan, yorumlamaktan oldukça uzaktır.

İkbal’in, *ben* (hudi), *benlik*, *toplum* ile ilgili fikirlerinin canlı, hareketli, faal ve cevval bir karaktere sahip birey ve toplum meydana getirmeye yönelik olması kendine göre bir *tekamül* fikrini benimsediğini

⁴⁹ Bilal Sambur, ‘İlahi ve İnsani Olanı Yeniden Anlamlandırmak’, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, s. 137.

⁵⁰ Latif Hüseyin Kazmi, “İkbal’de İnsan Varlığı kavramı”, *İkbal’in Düşünce Dünyası*, der. Ahmet Albayrak, İstanbul: İnsan Yayınları, 2006, ss. 165-166.

göstermektedir. Transformation veya evolution (evrüm=tekamül) olarak bilinen bu teoriye göre mekanik bir biçimde türler ve canlılar daha önce yaşayan ortak bir atadan evrimleşerek gelmişler, tesadüfen yeni türler ortaya çıkmıştır. Ayrıca canlıların ve onlarda mevcut olan duyu ve organların da bir akıl tarafından programlanmış olması (teleoloji) yoktur. Kısacası materyalizme mal edilmiştir. Bu teori ıspatlanmış bilimsel bir hakikat değildir. Ancak İktbal'in tekamül fikri özgün ve mekanik evren tasavvurundan farklıdır. Değişim, gelişim ve açılım anlamındaki bir tekamül fikri bilen-irade eden-yaratan bir tanrı anlayışına (teizme) aykırı değildir. Ölüm bu cihan işlerinin tekamülüdür diyerek, bizzat kendisi tekamülün önem ve lüzumundan bahsetmiştir. Son bir buçuk asır içinde yaşamış olan, ıslahat yeniden inşa, yenilikçi(tecdid) yanlısı Müslüman ilim adamları tekamül fikrinden bahsetmişlerdir. İktbal'in tekamülle ilgili diğer bir görüşü de ölümsüzlüğü (Mevlana'dan etkilenererek), metafizik bir mesele olarak görmemesi, bu hususu biyolojik bir tekamül olarak nitelendirdiğini bunun Kur'an'ın ruhuna aykırı olmadığını düşünmesidir.⁵¹

Akla gelen diğer bir soru da şudur; acaba modern bilimin insanı anlamada kifayetsiz kaldığını, maneviyat dediğimiz iç âlemin, varlık sebebi olduğunu dile getiren yalnızca İktbal mi olmuştur? Batı'da buna emsal teşkil edecek düşünürler var mıdır? Muhakkak ki akla gelen ilk isim Kierkegaard olacaktır. Varoluşçu felsefenin kurucusu olan bu düşünür, insan varoluşunun manevi yapısını tehdit eden materyalizmin saldırısına karşı koymak adına felsefi girişimde bulunmuştur. Buna paralel olarak İktbal, farklı düşünce sistemlerinden beslenseler de aynı entelektüel kaygı içerisinde olmuştur. Kierkegaard ile İktbal aynı tehlikeye işaret etmeleri sebebi ile kıyaslanmışlardır. Konuyla ilgili makalesinde H.Kazmi, her iki düşünürün de amacının insan varlığının ana kaynağı olarak kabul ettikleri maneviyatı, yaşadıkları çağda hüküm süren materyalizmin meydan okumalarına karşı kurtarmaktır. İki düşünür arasındaki bu benzerlik ikisini de aynı yaklaşıma yönlendirmiştir. Bu yaklaşım bireyin varoluş

⁵¹ Süleyman Uludağ, "İktbal ve Tekamül", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, ss. 441-444.

deneyiminden yararlanmaktadır.⁵² Diğer bir deyişle varoluş deneyiminden yararlanmayı sağlayacak olan Psikoloji ilmi, ihmal edilmemesi gereken (çünkü ihmali bireyin ihmali olacaktır) en önemli manevi ilimdir. İktbal'e göre deneysel veya bilimsel metot, yalnızca dış dünyanın bilgisini elde ettiğinden, bu bilgi objektif sanılarak yanılsamaya düşölür. Kierkegaard, benliğin bilgisi noktasında objektifliği kabul etmemektedir. İslam düşüncesinin sufi geleneğini incelemiş ve bundan oldukça etkilenmiş olan İktbal ise benlik ve Tanrı'nın bilgisinin bilimsel metotla ve salt akılla elde edilemeyeceğini düşünmektedir. Bu nedenle düşünürümüz fiziki dünyanın ötesindeki sahalara için geçerli olan otantik bilginin kaynağı olarak dini tecrübeye dönmüştür. Yine İktbal'e göre İslam, insan psikolojisini çok önemli bir öge olarak tanımaktadır. Bu psikolojik gücün yükselişi ve düşüşü, özgür bırakılmıştır ve benliğin amacı, özgür davranma gücünün yeniden ve sürekli elde edilmesi çabasıdır.⁵³ Peki benlik dediğimiz, insanın var olma alanı, nasıl eğitilecektir? İktbal 'Benliğin Sırları' isimli eserinde bunun üç aşamadan geçmesi gerektiğini söylemiştir. Buna göre birinci aşamada birey, mutlak ego dediği Allah'a itaat etmelidir. İkinci aşamada birey nefsinin (heva ve heveslerini) kontrol altına almalıdır. Üçüncü ve son aşamada ise Allah'a naip olmak vardır. Hakka naip olan, düşünürümüze göre, tabiatın ve âlemin canı gibi olur. Diğer bir deyişle varlığın hakikatine benliğini eğiterek ulaşabilir.⁵⁴

İkinci olarak Felsefe ilmine değineceğiz. İktbal, Cambridge'de hukuk ve felsefe öğrenimi görmüş, bu tahsili sırasında yeni Hegelci Mc Taggart düşünürümüzü etkilemiştir. Buradaki öğrenimini tamamladıktan sonra Almanya'ya geçen İktbal Alman felsefesine de aşina olmuştur hatta, Annamari Schimmel'e göre bu felsefeye hayran olmuştur.⁵⁵ İktbal'in dilimize çevrilen *Mektuplar* isimli kitabından da anladığımız kadarıyla Atiye Begüm (Hintli bir aileye mensup, Avrupa'da tahsil gören, yalnız

⁵² Latif Hüseyin Kazmi, "İktbal'de İnsan Varlığı kavramı", *İktbal'in Düşünce Dünyası*, s. 166.

⁵³ Latif Hüseyin Kazmi, "İktbal'de İnsan Varlığı kavramı", *İktbal'in Düşünce Dünyası*, s. 168.

⁵⁴ Muhammed İktbal, *Esrar ve Rumuz*, çev. Ali Nihat Tarlan, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, ss. 54-58.

⁵⁵ Schimmel, *Muhammed İktbal*, s. 24.

seyahât eden hanım) hanımla Felsefe üzerine görüş alış verişinde bulunmuş ve mektuplaşmıştır.⁵⁶ Bu kısa açıklamalardan da anlaşılacağı üzere İkbâl, Batı felsefesine bütün incelikleri ve derinliğiyle aşınadır. Ancak İkbâl'in beslendiği kaynak(vahiy) itibarı ile Batı felsefesi her şey olsa bile düşünürümüze göre bir dayanağı yoktur, fakat Müslümanların kendi öz felsefelerinde dayanak vardır. Onların dayanakları Allah'tır, Kur'an'dır, Peygamber'dir. Müslümanların dayanacağı ana nokta İslam kültürünün çok zengin mektebidir.⁵⁷ İkbâl'in felsefesi (felsefe ilmine bakışı) temeline bakıldığında dini niteliktedir.⁵⁸ İkbâl'e göre felsefenin ruhu, serbest ve sınırsız bir araştırma alanında her otorite ve yetkiliye şüpheyile bakmaktır. Görevi ise, insani düşüncenin tartışılmamış farz ve tahminlerinin melcelerini ortaya koymaktır. İkbâl'e göre felsefe bu araştırmanın sonunda ya inkârda kalır ya da saf aklın mutlak gerçekliğe ulaşamayacağını kabul etmek durumunda kalır. Felsefeyle dini kıyaslayan İkbâl dinin temelini iman olduğunu fakat, aklın takip etmesinin imkansız olduğu bir yolu imanın felsefeden farklı olarak gördüğünü ifade eder. Yazısının devamında dinin temel prensiplerinin akli temele olan ihtiyacının, pozitif ilim doktrinlerinden daha çok olduğunun altını çizer.⁵⁹

İkbâl manevi ilimlerden kabul edilen felsefenin, eşyaları akıl ve idrak yoluyla gördüğünü bundan dolayı da tecrübenin bütün çeşitlerini belli bir sisteme bağlama eğilimde olmadığını ifade eder. Mutlak hakikati uzaktan gözleyen felsefe, teoriktir. Yakınlaşır ama kaynaşmaz ve yaşanmaz. Burada din ile felsefeyi yine karşılaştıran İkbâl, dinin bir kaynaşma, yaşanabilir tecrübe olduğu için felsefeden ayrı düştüğünün altını çizer. En önemli farksa dua ve ibadet gibi zihni atılımların olmasıdır.⁶⁰ Kısacası İkbâl Felsefeyi gerek ilmini tahsil etmiş olması hasebiyle, gerekse bu konuda tartışmaları ve yazdıklarıyla küçümsememiş, ancak dinle kıyaslamıştır. Bize göre bu kıyastan kasıt felsefenin yetki alanının ve barındırdığı yöntemlerin dine göre

⁵⁶ İkbâl, *Mektuplar*, s. 46.

⁵⁷ Şeyh Hüseyin Govgânî, "İkbâl'de İlahi Felsefe", *Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri 1-2 Aralık 1995, İstanbul Muhammed İkbâl Kitabı*, s. 212.

⁵⁸ Mehmet Aydın, "Muhammed İkbâl'in Din Felsefesinde 'Ulûhiyet' Kavramı", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, s. 199.

⁵⁹ İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 9-10.

⁶⁰ İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 76.

daha kısıtlı ve yalnızca akli öncelemesidir. Felsefe isimli bir şiirinde düşünürümüz felsefenin bir kıvılcım olduğunu, ondaki ateşi görmenin de ancak âşıkların işi olduğunu söyler. Kalbin doğruladığı bir problemin, değer bakımından akılla doğrulanandan evla olacağını işaret eden İktbal, ciğer kanıyla yazılmamış bir felsefenin, ya ölü ya da komada olduğunu düşünmektedir.⁶¹

Üçüncü olarak manevi ilimlerden kabul edilen Tarih'e İktbal'in perspektifinden bakmaya çalışacağız. İktbal'in düşünce dünyasından çıkan fikirlerin tarihi olaylarla örölü olduğunu düşünen R. Rahman, konuyla ilgili makalesinde düşünürümüzün tarih bilimine verdiği önemin "Mart 1097" şiiriyle başladığını düşünmektedir. Bu şiir İktbal'in yaşadığı dönemde karışıklıklar içinde olan İslam dünyasına, geçmişin ihtişamını (ilk Müslümanlar ve asr-ı saadet) vadetmektedir denilebilir. İktbal düşüncesindeki temel istek, yaşadığı dönemdeki kötüleşen şartların düzelmesi için ana karakteri *Tevhid* olan eski zamanların canlılığının yeniden yakalanması arzusudur. O dönemi üstün kılan kaynak İktbal'e göre, dinamik, cesur, samimi, adil, diğergamlık hislerinin beslendiği tevhid akidesidir. Rahman'a göre İktbal'in şiirlerinden tarih bilimine bakışı; ulusal varlığın devamı için geçmişin zaferlerinin unutulmaması ve buhran döneminde bugünü ıslah etmek ve daha iyi bir geleceğe ulaşmak için geçmişten ilham alınması şeklinde özetlenebilir.⁶² Geçmişten ilham almayı tarih bilinci olarak yorumlarsak günümüze uyarlanmasının da tevhid ile yapılması gerektiğini anlamak mümkündür. Zira ikbal aklın, keyfiyet ve kemiyet alemlerinde döndükten sonra gayesine ancak tevhid ile ulaştığını düşünmektedir.⁶³

İktbal tarih bilimini, Kur'an'ın insanlığa sunduğu üç bilgi kaynağından biri olarak telakki eder. Tarih ya da Kur'anî bir tabirle "Allah'ın Günleri" İktbal'e göre bize birtakım kurallar öğretmek istemektedir. İktbal'in

⁶¹ Muhammed İktbal, *Darb-ı Kelim (Doğudan Esintiler içinde)*, s. 153.

⁶² Reyazur Rahman, "Iqbal 's Emphasis on the Study of History", *Iqbal Review*, C.1, S. 1, (1980), s. 1.

⁶³ Muhammed İktbal, *Esrar ve Rumuz*, s. 97.

ayetlerle⁶⁴ delillendirdiği kurallar, tarih bilimine bakışını anlamak açısından son derece önemlidir. İktbal'e göre milletler topluca değerlendirilirler ve yaptıklarının cezasını hem bu dünyada hem ahirette çekerler. Kur'an-ı Kerim bu gerçeği vurgulamak için tarihten sürekli örnekler verir ve muhatabını insanoğlunun geçmişte ve şimdiki tecrübeleri üzerinde düşünmeye sevk eder. Her ümmetin takdir olunan bir ecelinin olduğuna dair ayeti (dipnotta ayet numarası verilmiştir) tarih felsefesi açısından yorumlayan İktbal, organizmalar olarak telakki edilen insan cemiyetlerinin; hayatı, bilimsel şekilde ele alma imkanının bu ayette işaret edildiğini düşünmektedir. Bu sebeple de, tarih felsefesinin kaynağını oluşturan düşüncenin, Kur'an'da bulunmadığını söylemek, büyük bir bilgisizliktir. Kur'an'ın insan bilgisinin kaynağı olan tarihle ilgisi, sadece tarihi olayları ortaya koymak olmamış, tarihi eleştirmenin de önemli kaidelerinden birini insanlığa bahşetmiştir. Bir bilim dalı olarak tarihin vazgeçilmez şartı, (Kur'an'dan hareketle) olayı aktaran, kaydeden kişinin araştırılmasıdır. Ali İmran suresindeki, Allah'ın iman sahiplerine, bir kimsenin haberi ulaştığında onu iyice araştırmak şeklindeki hitabı, İktbal'e göre tarih eleştirme kurallarından en önemlisi olarak benimsenmiştir. İbn-i Haldun'un Mukaddimesine de atıfta bulunan İktbal, bu eserin bütün ruhunu, tarihçinin Kur'an-ı Kerim'den aldığı ruha dayanması şeklinde yorumlar. İslam kültür ve medeniyetinin gelişme gösterdiği çizgiye bakıldığında, ancak bir Müslüman tarihe, süreklilik ve topluluk ihtiva eden bir hareket ve zaman içindeki vazgeçilmez bir gelişme olarak bakabilir. Burada İktbal'in önemini vurguladığı tarih nazariyesi İbn-i Haldu'nun değişme ameliyesidir. Bu düşünceye göre, zaman içinde sürekli bir hareket olan tarih, yaratıcıdır fakat, gidişatı önceden belirlenmiş bir hareket değildir.⁶⁵

Dördüncü olarak yine, manevi bir bilim olan siyaset bilimini, İktbal'in düşüncesinden değerlendireceğiz. İktbal siyasetin içinde bulunmuş ve evrensel kardeşlikle ilgili muazzam bir siyasi vizyonun da sahibi olmuştur.⁶⁶ İktbal'in siyaset bilimine bakışı da, tevhid düşüncesinden beslenir. İslam

⁶⁴ Kur'an-ı Kerim, (14: 5, 7:34,181-183, 3:137-140).

⁶⁵ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 167-171.

⁶⁶ Muhammed Han Kayani, *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyası ile İktbal*, s. 69.

İkbal'e göre evren hakkındaki eski statik görüşü reddeder ve dinamik ve hareket prensibine dayanan bir bakış açısı sunar. Bu bakış açısı insanı manevi bir varlık olarak kabul eder ve insanların birliğinin temelini renk ve kan bağı olduğunu reddederek, manevi temel üzerindeki kardeşliği, bir topluluk olmayı öngörür. İnsanların birlik ve bütünlüğü için tamamen psikolojik bir temel arayışı, ancak insanların hayatının aslında manevi bir birlik olduğu algısıyla mümkün olur. İslam'da siyaset (bilimi), tevhid inancı ekseninde bütün insanlığın hayatında, duygusal ve zihinsel bir etken kurulmasını (manevi bir kardeşlik de denilebilir) sağlayan pratik vasıttır. İslam, hükümdara değil Allah'a bağlılığı öğütlemekte ve istemektedir. İkbal'e göre Allah'a itaat aslında kişinin fitratına ve kendi karakterine de bağlılık anlamı taşır. Böyle fertlerin oluşturacağı bir toplum, kendi toplumsal yaşantısını düzenlemek için ebedi ilkelere sahip olmalıdır. Siyaset bilimine katkı sağlayacak bu ilkelerin birincisi; düşünürümüze göre, ebedi ve daimi olanın, sürekli değişen ve karmaşıklaşan dünyada bir tutamak sağlamasıdır. Ancak ebedi ilkeler, diğer değişik imkânları bir kenara bırakma gibi algılanırsa, aslında hareketli olanı hareketsiz hale getirmiş olur. Buna da ikinci ilke dersek; İkbal' göre Avrupa'nın siyasal ve sosyal bilimler sahasındaki başarısızlığı birinci ilkeyi, İslam'ın tarihi süreçteki 590 yıllık hareketsizliği de ikinci ilkeyi doğrulamaktadır. Peki bu hareket prensibi nedir? Bu sorunun cevabı İkbal'e göre "*ic̣tihad*"dır. Çaba harcamak manasına gelen *ic̣tihad* kelimesi, İslam fıkında, hukuki bir meselenin bağımsız bir hükme bağlanması için çaba harcamayı temsil etmektedir. İkbal, İslam'ın siyasi alanda boy göstermesiyle sistematik bir hukuk anlayışına ihtiyaç duyduğunu ve bunun günümüze kadar olan sürecini Konferansla'da tahlil eder.⁶⁷

İkbal, hukuk sisteminin kendi üzerine inşa edildiği Kur'an hayata dinamik bakarken, niçin zihni bir körelmenin yaşandığı problemini kendine dert edinir ve cevaplarını arar. W. Ahmed konuyla ilgili makalesinde bu sebepleri sıralar. Birincisi, akılcı bir tutum içerisinde olan Mutezile'nin yıkımı ve baskıcılığıdır. İkincisi, dünyadan tamamen soyutlanmayı hedef

⁶⁷ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 175-177.

alan zahitlik yönü ağır basan tasavvuf türüdür. Üçüncüsü, Müslümanların entelektüel dünyasının merkezi Bağdat'ın 1258'de kaybedilmesidir. Bir diğer sebep de ilim adamlarının dönemin siyasi otoritelerine bağımlılıklarıdır. W. Ahmed Konferanslar kitabından hareketle saydığı bu etkenlerden ötürü, İktbal'in artık yeni tecrübelerle donanma adına ve nüfuz edici bir etki olması bakımından içtihad fikrinin zamanı olduğunu düşündüğünü söyler.⁶⁸ İktbal, İctihad bağlamında insanlığın üç şeye ihtiyaç duyduğunu düşünmektedir. 1. Âlemin manevi bir biçimde yorumlanması, 2. Ferdin manevi kurtuluşa ulaşması, 3. İnsan toplumunun manevi temeller üzerinde tekâmülünü gerçekleştireceği evrensel nitelikteki prensipleri kabul etmesidir.⁶⁹

Sonuç olarak denilebilir ki İktbal, salt deneysel yöntemle dayandırılan bilimin ve materyalizmin insan benliğini ve maneviyatını hiçe saydığını ya da ihmal ederek görmezden geldiğini düşünmektedir. Materyalizmin manevi değerden yoksun olduğu için tek yönlü bir gelişme kaydettiğini işaret eden İktbal, bu durumun Batı'yı düşüşe sevk ettiğini ifade etmektedir. İktbal bilim kaynaklı bu yabancılaşma problemine karşı manevi bilimlerle çözüm önerisi getirirken, Batı'nın önerilerinin sosyal ve politik olduğunu düşünmektedir. Toplum ve politika İktbal'e göre mutlak egonun rehberliğinde kendi egolarını tanıyan bireyler tarafından değiştirilebilirler⁷⁰. Bu manada değişim ve hareket benlik kavramı etrafında yoğunlaşmaktadır ve bunu sağlayacak manevi ilim de psikolojidir. Diğer manevi bilimler bu bilimin merkezi etrafında aydınlanabilir.

2. 3. Dini Bilimler

İslam düşüncesinde İlimlerin tasnifine baktığımızda; Farabi Dinî ilimler olarak sayabileceğimiz fıkıh ve kelam ilimlerinden, siyasetten hemen sonra bahsetmiştir. Bu üç ilmi de birbiriyle bağlantılı görmektedir. Fıkıh, şari'in (kanun kyucunun) beyan ettiği şeyler üzerine, açıkça beyan etmediği

⁶⁸Wasim Ahmed, "İktbal'in (1877-1938) İctihad Anlayışı", *İslam Hukuk Araştırmaları Dergisi*, çev. Menderes Gürkan, S. 6, (2005), ss. 161-166.

⁶⁹İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 212.

⁷⁰Latif Hüseyin Kazmi, "İktbal'de İnsan Varlığı kavramı", *İktbal'in Düşünce Dünyası*, s. 175.

herhangi bir saptamadan kişinin sonuç elde edebileceği bir sanattır. Kalam ise Farabi'ye göre cedel ilmiyle tanımlanır.⁷¹ Gazzali ise dini ilimleri şer'i ilimler başlığı altında el-usul ve fûru ilmi olarak kategorize etmiştir. El-usul ilimlerini; tevhid, nübüvvet, ölüm ötesi ve eskatoloji, dini bilginin kaynakları (Kur'an, sünnet, icma, sahabe geleneği) ilmi olarak sıralar. Fûrû ilimleri ise; kişinin Rabbine, topluma ve kendi nefesine karşı sorumluluklarıdır.⁷² İslam düşüncesine bu kısa bakıştan sonra İkbalin dini ilimler hakkındaki görüşlerine geçebiliriz.

İkbal içtihadta olduğu gibi fıkıhta da (İslam Hukuku) yeni baştan yorumlamayı gündeme getirmiştir. Bu bağlamda sorduğu soru şudur; İslam hukukunun gelişimi ya da yeniden inşası mümkün müdür? Sorduğu soru çerçevesinde fıkıh ilminin doğuşundan itibaren tarihi süreci değerlendirme yoluna giden düşünürümüz önemli tespitlerde bulunmuştur.

Buna göre; İslam'ın doğuşundan Abbasi dönemine değin Kur'an-ı Kerim'den başka yazılı bir İslam kanunu yoktur. Diğer bir husus da birinci yüzyılın ortalarından itibaren dördüncü yüzyılın başına kadar toplamda on dokuz fıkıh ekolü ortaya çıkmıştır. İkbal'e göre dördüncü yüzyıldan itibaren, fetihlerin çoğalması, ilk devir fakihlerini yeni toplumların kültürlerini, örflerini incelemeye ve çalışmaya sevk etmiştir. Bu devirlerde İkbal'e göre tündengelimden artık tümevarıma geçildiği açıkça görülür. Düşünürümüz yukarıda sorduğu soruyu, bu tarihi değinimden sonra İslam Hukukunun kaynaklarına atıfta bulunarak cevaplandırmaya çalışır. İkbal'e göre İslam Hukukunun güvenilir dört kaynağı ve bu kaynakların ekseninde oluşan anlaşmazlıkları irdelleyecek olsak, güvenilir ekollerin katılığı kaybolur ve ileriye dönük bir gelişim imkânı görülür. Bu dört kaynak düşünürümüze göre; Kur'an-ı Kerim, Hadis, İcma ve Kıyas'tır.⁷³ Bu kaynakları ayrı bir ilimden ziyade fıkıh ilmini besleyen temel yapı taşları olarak görür.

İslam Hukukunun ilk ve temel kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir. Sadece bir kanun kitabı da değildir. Fıkıh ilmi de dahil bütün İslami ilimler Kur'an-ı

⁷¹ Osman Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 164.

⁷² Osman Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, ss. 224-225

⁷³ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 196-197.

Kerim'den beslenir. Kur'an değişim gerçeğine dikkatimizi çeker. Kalıcı bir medeniyet inşa etmek, bu değişimi anlamak, kontrol etmekle mümkündür. Kalıcı medeniyetler yalnızca teoriye dayandırılmaz. Kur'an fikirden ziyade eylemi öngören bir kitaptır. Kitabın temel amacı da, Tanrı ve evrenle çok yönlü ilişkilerinin yüksek bilincini insanda oluşturmaktır. Ayrıca Kur'an'ın süreç felsefesinde önemli bir konuma sahip olan tecrübe kavramına işaret etmesi de dikkat çekici bir husustur. Kur'an'a göre tecrübi davranış bireyin manevi hayatında önemli bir merhaledir. Hem içte hem dışta sembollerini açığa vuran mutlak egonun bilgisini verir. Bu nedenle Kur'an insan tecrübesinin bütün alanlarına (bu manada bütün bilimlerde) aynı derecede önem vermektedir. Müslüman toplumların o devirdeki hareketsizliğinin ve başarısızlığının nedeni, geleneklerine ve geçmişlerine olan mutlak bağılılıklarıdır.⁷⁴ Kur'an ise bunun tam aksine değişim ve hareketi içermektedir. İktbal değişmeyen bir dinamik ve kaynak olan Kur'an'ın çağın ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlanmasını ve Fıkıh ilminin buna göre konumlandırılmasını işaret etmiştir. Bizzat Kur'an'ın buna izin verdiğini hatta tam olarak da bireylerden bunu istediğini ifade etmektedir.

Fıkıh ilminin ikinci büyük kaynağı Peygamber Efendimizin hadisleridir. Hadis ilmi gerek eski dönemlerde gerekse İktbal'in yaşadığı dönemde hem İslam âlimleri hem de Batılı eleştiriciler tarafından bir takım tenkitlerle incelenmiştir. Hadisleri hukukla, kanunlarla ilgili olanlar ve olmayanlar şeklinde ayırma yoluna giden İktbal, Hadis ilmine bu tenkitlerin de etkisiyle eleştirel yaklaşmıştır. Bu fikrini Ebu Hanife'den hareketle örnekendirir. İslamiyet'in evrensel mizacını bütünüyle kavrayan Ebu Hanife hadisleri neredeyse hiç kullanmamıştır. Hadis yerine 'istihsan' yani fıkıhı tercih etme prensibini oluşturmuştur. Düşünürümüz Ebu Hanife'nin hadislere karşı tavrını doğru bulur ve ona katıldığını ifade etmektedir. İktbal Hadis ilminin, fıkıhın kaynaklarının yeniden tefsir edilmesi (içtihad fikrinin tutarlı bir zemine oturtulması için) bakımından önemli bir bilgi kaynağı olduğunu düşünmektedir.⁷⁵ Ama bu ilme temkinli yaklaşmaktadır.

⁷⁴ Kevser Çelik, "İktbal'in Medeniyet İdeali: Müslüman Medeniyet", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, ss. 231-232.

⁷⁵ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 204-206.

İslam Fıkhnının üçüncü kaynağı icma'dır. Düşünürümüze göre bu ilke en önemli hukuki metottur. Çağdaş bilimin yeni dünya güçleri üzerindeki etkisi ve Avrupa milletlerinin siyasi tecrübeleri İkbâl'e göre Müslümanların zihninde icma kavramının asıl değeri ve imkânlarının iyice yerleşmesine sebep olmaktadır. İctihat kuvvetinin ilgili fıkıh mezheplerinin temsilcilerinden alınıp İslami bir meclise devrolunması (icma açısından da) hukuki müzakerelere, alimlerden olmayan fakat kanunlara vakıf, kavrama yeteneği iyi olan kimselerin bu etkinliğe katılmasını sağlar. İkbâl'e göre ancak bu şekilde fıkıh ilminin uyuşuk, durağan ruhu canlandırılıp işlevsel hale getirilebilir ve ona evrensel bir görünüm kazandırılabilir.⁷⁶ Ancak İkbâl'in görünüşte asil ve ümit verici bir düşünce olan, ulemanın icma ve icthad müzakerelerinde sadece idare makamı olması (bir nevi moderatör), sıradan insanların aynı etkinliğe katılması ve katkı sağlaması fikri, fıkıh ilmi ve İslam düşüncesi açısından bir taviz ve bulanık bir düşünce olarak nitelendirilmiştir. İctihad herkese açık olmayan, alanında uzman ve bilgili kimselerin özel koruması altında olan bir iştir. Batılı modellerdeki yasama ile karıştırılmamıştır.⁷⁷ İkbâl, icma ilmi hakkındaki görüşlerinden dolayı bu şekilde eleştirilmiştir. Bu aslında yeniden gözden geçirilmiş İslami kaynaklardan elde edilecek olan yeni bir bilim anlayışıdır. Değişmeyen ilkelerle (yeniden yoruma müsait olması gözden kaçırılmayarak), değişen dünyaya yeni bir medeniyet inşa etme çabasıdır. Bunun yolu da hareket prensibini merkeze alan yeni bir bilim anlayışıdır. Öyle görünüyor ki kabul görmemiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki İkbâl, bir manada İslam düşüncesinin yeniden ardına düşmüş, bunu yaparken de bilgi ile dini tecrübenin ayırıcı özelliği üzerinde düşünmenin gerekliliğini ön plana çıkarmıştır. Bu manada diyebiliriz ki yeniden inşa için ya da yeni fikirler için yeniden düşünmek gerekmektedir⁷⁸. İkbâl, fizik alanındaki materyalizmin, maddenin ve mutlak mekânın müşahede edene göre izafî olduğunu savunan Einstein'in

⁷⁶ İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 207.

⁷⁷S.M. Yusuf, "İkbâl'in İcma Konusundaki Görüşleri Üzerine Bir Çalışma", *İkbâl'in Düşünce Dünyası*, s. 86.

⁷⁸Mevlüt Albayrak, "Tecrübenin Arındırılması Olarak Gelenek ve Reconstruction", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, ss. 117-118.

görecelilik kuramı ile yıkıldığını düşünmektedir. Batıdaki çağdaş bilim ve akılcılığa, Müslümanların dikkatini çeken düşünürümüz, nerelerde hata yapıldığına işaret edip akıl ve deneysel bilginin üzerinde durmuştur. Salt deneysel pozitivist bilimi eleştirirken, belli bir gayeden yoksun, insan da dâhil her şeyi, bilimin nesnesi olarak gören zihniyeti hedef almıştır. Farklı türde ve maksatla kaleme aldığı eserlerinde dile getirdiği düşünceler bazen birbiriyle çelişiyor görünse de İkbâl, bilimsel tavrını belirgin bir şekilde deneycilik ve salt akılcılığın eleştirisinden yana koymuş, aynı zamanda da ihtiyacı benimsenmiştir.⁷⁹ Süreç teolojisinin de temsilcisi olarak görülen (yukarıda bunu zikretmiştik) düşünürümüzün bilim anlayışı bize göre Kur'an merkezlidir. Salt deneysel ve pozitivist düşüncenin karşısında yer alan İkbâl, tevhid inancı ekseninde insan tecrübesini bütün bilimlerle ilintili gören, akıl ve kalp verilerini dikkate alan bir yöntem benimsenmiştir.

⁷⁹ Osman Bilen, "Muhammed İkbâl'in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 119.

3. BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN DÜŞÜNCESİNDE BİLGİ

3. 1. Bilginin Tanımı

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde eserleriyle Müslüman toplumlar üzerinde önemli tesirler oluşturan İktbal, aynı dönemde batıda gelişen bilim anlayışı ve bilimin yöntemine dayandırılmaya çalışılan dünya görüşü üzerinde ciddi tahlil ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Bunu yaparken kendi mensup olduğu İslam kültür ve medeniyetinin de birikimini gözden geçirmeyi ve tahlil etmeyi de göz ardı etmemiştir.

Epistemoloji ya da bilgi kuramı, insan bilgisinin doğasına yani, koşullarına, sınırına, geçerliliğine dairdir. Bu fiziksel dünyanın dokunsal bilgisidir. Bu nedenle bilme eylemi önce değildir, onun doğasını belirlemek için çeşitli bilimler tarafından yapılan denemelerin onun üzerindeki yansımalarıdır. Bize gerçekliğin bilgisini vermek için aklın kapasitesine güvenmeyen (aklı yeterli görmeyen) ve bunun için bazı diğer kaynaklara dayanan kuram, sezgiciliktir. İktbal'de bu düşünce formlarını görmekteyiz. Batıda ise Henry Bergson bu isimlerdendir. Hakikatin gerçek doğası hakkında fikir sahibi olmak istiyorsak akıl ve önyargıyı bir kenara koyup sezgiye (iç görü, iç tecrübe) başvurmamız gerekir. Salt akıl tarafından elde edilen bilginin sağlıklı olmasının nedenleri olarak şunlar sıralanabilir; akıl kendi kavramlarıyla çalışır bu yüzden şeylerin dış görünüşleri hakkında bilgi verir, iç doğasına ışık tutmaz. İkinci olarak, akıl tarafından elde edilen bilgi görecelidir. Bu iki anlamda, sınıflandırmaya dayalı bir göreceliliktir. Akıl nesnelere arasındaki benzerlik ve farklılıkları verir, ama bunu, seçici algımız ve amacımıza göre belirler. Sezgisel bilgiyse nesnelere arınmıştır, doğrudan ve olduğu gibi nesneyi bilmeyi sağlar. Üçüncü olarak, entelektüel bilgi birikimi kısmi ve soyuttur. Dördüncü ise, entelektüel bilgi birikimi statiktir. Kavramlar değişmeyen statik, kalıtımsaldır (inhert). Hakikat ya da gerçeklik ise canlı, gelişen ve organiktir. Son olarak, bilginin söylemsel akıl tarafından, analitik olduğu zikredilebilir. İktbal kendi bilgi tanımını bu

düşünceler göz önüne alarak kurgular. Kendine has bilgi anlayışını oluştururken, duyu, algı ve aklı, organik bir bütün olarak sezgi kuramı içerisinde birleştirir. İktbal’de bilginin iki yönünün olduğunu görmekteyiz. Duyu ve algı yoluyla kazanılan bilgi İktbal’de ilimdir. Nihai gerçeklik ya da hakikatin kalp yoluyla (aşk, sevgi) sezgisel olarak elde edilen bilgisi gelecek bilgidir. İktbal bilginin iki yönü arasındaki uyumu korumak için girişimde bulunmuştur.⁸⁰ Aslında kendi bilgi teorisini ya da anlayışını ortaya koymuştur denilebilir. Araştırmamın konusu da bu anlayıştır.

Osman Bilen, *Muhammed İktbal’in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı* isimli makalesinde, tabiat bilimleri ve toplum bilimleri olarak iki ana sınıf altında değerlendirilen çağdaş bilim ve bilimsel yöntem hakkındaki İktbal’in değerlendirmeleri ve bilimin nasıl olması gerektiğine ilişkin kendi önerilerini tahlil eder. Bilen’e göre İktbal’in eserlerinde çağdaş bilimle ilgili görüş ve değerlendirmeler, bu düşünürün gelenekçi bir tavır sergilemeden eleştirel olmayı başardığını gösterir. Yazara göre İktbal’in eleştirilerine hedef olan bilim anlayışlarının epistemolojik temelleri, sırasıyla, a) tecrübeye yer vermeyen akılcılık, b) bilgiyi duyu verileriyle sınırlayan tecrübecilik, c) tecrübeye ve akla değer vermeyen sezgiciliktir. İktbal’in eleştirilerinden sadece modern bilgi kuramları değil; aynı zamanda, İslam felsefe geleneği içindeki bilgi kuramları da payını alır. Dolayısıyla, İktbal bir taraftan kelam, felsefe ve tasavvuf geleneğine mensup düşünürlerin bilgi anlayışlarını eleştirel olarak değerlendirirken, diğer taraftan Batı’da ortaya çıkan çağdaş bilim anlayışını da ciddi bir sorgulama süzgecinden geçirir. İslam dünyasında miras alınan düşünce geleneğinin hatalı yönlerinden ve modern zamanda Batı’da ortaya çıkan tek yanlı, salt deneysel ve pozitivist bilimsel yöntem anlayışından uzak, yeni bir bilim anlayışı geliştirmeye çalışır. Bilen’e göre İktbal, şair ve siyasi eylem adam kimliği ile nesir türlerinde fazla eser yazmadığı halde, başta *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden*

⁸⁰ Hafız Abadullah Farooqi, “Iqbal’s Theory of Knowledge”, *Iqbal Review*, C.16, S. 1 (1975), ss. 1-11.

Teşekkülü adlı eserinde, aslında, böyle bir tasarımın ana hatlarını çizmek ister.⁸¹

İkbal hayatın sermayesinin arzu olduğunu, düşünme eylemini gerçekleştiren aklın da bu arzudan doğduğunu düşünmektedir. Bilgi mütemadiyen değişmekte ve tazelenmektedir. İlim ve fenden maksat bir şeyi bilmek, anlamak değildir. İlim İkbal'e göre hayatı korumak için elde edilen bir servettir, yine ilim benliği tesis etmek ve kuvvetlendirmek için kullanılan aletlerden biridir. İlim ve fen hayatın hizmetkârlarıdır.⁸² Müspet tecrübe ve bilgi birbirinden bağımsız değildir. Düşünce ve sezgi arasında organik bir bağ vardır. Düşünce zamanla bağlantılı olduğundan yetersizliğe ve tatminsizliğe mahkûmdur. Bilgi duyu verileriyle sınırlı değildir. Akıl duyu ile seziyi inceden inceye işler ve bu suretle bilim doğar.⁸³ İkbal bu görüşünü destekleyen ayetlere de işaret etmiştir.⁸⁴ Bu bağlamda İkbal akıl ve gönül karşılıklı konuştuğu bir şiirinde bilgi hakkında önemli tespitlerde bulunur.

Akıl gönle hitaben (bilgi bağlamında), dünyadaki asli görevinin tabiatı anlamlandırmak olduğunu söyler. Bu tabiat karşısında şaşırın insana kılavuzluk etmek en önemli vazifesidir. Hızır gibi hızlı ve hareketli olduğunu söyleyen akıl hayatı bir kitaba benzetmekte ve onun yorumunun ancak kendisiyle mümkün olduğunu vurgulamaktadır. İkbal ilim noktasında akla kılavuzluk ve yorumlama payesini biçmiştir. Zira akıl olmadan bunlar mümkün değildir. Gönül ise aklın hayatın sırrına vakıf olabileceğini fakat kendisinin bunu gözle gördüğünü, aklın eşyanın, görünen alemin dış yapısını yorumlarken kendisinin eşyanın hakikatini müşahade ettiğini söyler. İlim akılla mümkündür fakat eksik kalır, irfan (iç tecrübeyle ulaşılabilecek olan hakikatin bilgisi) ise gönüldür. İlim Allah'ı ararken gönül Allah'ın bizatihi örneğidir. İkbal akılla gönül konuştuğu bu şiirinde salt akılla ulaşılabilecek bilginin sonunun huzursuzluk olduğunu düşünür. Bunun bir

⁸¹ Osman Bilen, "Muhammed İkbal'in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, ss. 103-104.

⁸² Muhammed İkbal, *Esrar ve Rumuz*, s. 38.

⁸³ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 13-21.

⁸⁴ Kur'an-ı Kerim, (2:30-33).

nevi hastalığa benzediğini belirtmekte ve bu hastalığa ancak zaman ve mekân bağıyla bağlı olmayan gönlün ilaç olabileceğini söyler.⁸⁵

Şiirinden de anlaşıldığı üzere bilgi, akıl ve sezginin (gönlün) ortaklığıdır. İktbal ilim ve irfanı birlikte zikretmiştir. Yukarıda Bilenin de makalesinde işaret ettiği üzere tecrübeye yer vermeyen akılcılık, bilgiyi duyu verileriyle sınırlayan tecrübecilik, tecrübeye ve akla değer vermeyen sezgicilik İktbal'in tasvip etmediği bilgi tanımlarıdır. İlim, Tanrı'nın kalbe ve göze diktiği nedim bekçidir. Gözlemleri içermeyen bir ilim, basiretten mahrumdur.⁸⁶ İktbal Cavidname isimli şiir kitabında İlimin mevcuda ve maziye baktığını, aşkın ise (gönldeki insanı harekete geçiren arzu) ilme, geleceğe bakmasını öğütlediğini zikretmiştir.⁸⁷ Burada şu soru akla gelebilir. İktbal'in eserlerinde geçen aşk kavramının bilgi açısından değeri nedir? İnsan benliğindeki her arzunun bir gayesi vardır. Arzu varlık yolculuğunun başlangıcıdır, o olmadan yola çıkmak bizi sadece yansıyan bir ceset yapar. İktbal'e göre arzu ve istek olmasaydı aşk olmazdı. Arzu ve isteğin hedefi benliktir. Aşk kimyasının insana sağladığı şey sonuç olarak insanlaşmaktır. Aşk törpüsüyle insanlaştığını söyleyen İktbal, evrenin niteliği ve niceliğini o kimya ile öğrendiğini düşünmektedir. Aşk, ruhu pasifleştiren bir şey değil tam aksine ruh, aşk ile gerçekliğin bilgisini kazanmaktadır. Aktif ve yaratıcı bir özelliğe sahip olan aşk, varoluş düzleminde yok oluşu önleyen tek güçtür.⁸⁸ Sorumuza geri dönersek aşkın bilgi açısından değeri, insana evrenin nitelik ve niceliği hakkında veri sağlamasıdır. Ayrıca hakikatin bilgisine ulaşmada deneysel bilimin aksine aşk gibi, iç tecrübeye dayalı bir bilgi formuna yer verilmiş olmasıdır. Aşk görüşü, evrenin kemiyet ve keyfiyeti hakkında bilgi elde edilmesi ve hakikatin bilgisine ulaşmada, İktbal'in bilgi felsefesi açısından özgün görüşlerinden birisidir denilebilir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bilgi İktbal'de hissedilir şeylerle başlamalıdır. Bilgi, zihninin hissedilir şeyi yakalayıp zapt etmesi ve onun

⁸⁵ İktbal, *Bang-ı Dera (Doğudan Esintiler içinde)*, s. 52.

⁸⁶ İktbal, *Darb-ı Kelim (Doğudan Esintiler içerisinde)*, s. 143.

⁸⁷ Muhammed İktbal, *Cavidnâme*, çev. Ahmet Metin Şahin, Bursa: Irmak Yayınları, 1996, s. 169.

⁸⁸ Mehmet K. Özgen, "Muhammed İktbal'in Aşk Görüşü", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, ss. 450-454.

üzerindeki kudretidir.⁸⁹ İlim ve irfan birlikte olmalı yalnızca biri tercih edilmemelidir. Zira geçmişte İslam düşüncesi ve İktbal'in çağında oluşan çağdaş bilim bu hatalarından dolayı İktbal'in eleştirilerinden nasibini almıştır.

3. 2. Bilginin Kaynakları

Batı düşüncesine göre bilgi, bilimsel metotla ve bu yolda bilimsel teknikler kullanılarak elde edilir. Bilimsel bilgiyi diğer bilme etkinliklerinden ayıran da budur. Batılı anlayışta dini tecrübe kaynağı itibarıyla duygusal (sezgisel) bir tecrübedir. Bu yolla edinilen bilgi de sağlam bir bilgi olarak görülmez.⁹⁰ Ancak tezimin konusunu teşkil eden İktbal'in bilginin kaynaklarına (doğal olarak bilgi ve bilime bakışı) bakışı bunun tam aksini iddia etmektedir. Çalışmamın bu kısmında İktbal'in, bilginin kaynaklarına yaptığı özgün katkıyı tespit edip değerlendireceğim. Buradaki en önemli kavram dini tecrübedir.

Bilginin kaynaklarına baktığımızda karşımıza akıl yürütme ve düşünceyi kaynak kabul eden Rayonalistler ile duyu, gözlem ve deneyi öncelikli gören Ampristler çıkar. İktbal bu düşünce akımlarını kendi kültüründeki düşünce ekolleriyle değerlendirmiş ve eksik yönlerin altını çizmiştir. Bu ekoller, Mutezile ve Eş'ariliktir.

Belli bir kültüre ait aklın yapısıyla bu kültürü paylaşan bireylerin zihinlerinde o kültürle ilgili unutulmamış görüş, teori, mezhepleri birbirine bağladığımızda yadsınmayacak bir bilinçaltı birikiminin olduğunu görürüz. Bizler düşünme eylemi için gerekli ve temel kabul edilen kavramları, bir bilgi sistemini kültürel kodları ve bilinçaltı birikimini kullanmaksızın düşünemeyiz.⁹¹ Müslüman kültüre mensup bireylerin kâinata, insana, topluma bakışını belirleyen zihinsel etkinlik, tasavvur ve anlayışı bu bağlamda düşünmek ve İktbal'in bilgi anlayışını ve bilginin kaynaklarına bakışını, bu perspektiften yorumlamak uygun olacaktır.

⁸⁹ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 159.

⁹⁰İbrahim Gürses, "Muhammed İktbal'e göre Dini Tecrübe: Allah ile Buluşma Ânı", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, s. 273.

⁹¹ Nadim Macit, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Samsun: Etüt Yayınları, 2000, s. 63.

İkbal’de bilginin kaynaklarına bakmak için (yukarıda da değindiğimiz üzere) öncelikle ait olduğu Müslüman kültürün ilim anlayışlarına bakışını iyi bilmek gerekiyor. İkbal düşünce ile dinin, hayati önem taşıyan unsurlar olduğunu söylemektedir. Ancak, dini tecrübenin sezgiye, felsefi ve bilimsel düşüncenin akla dayandığı, bundan dolayı, felsefenin dinin karşısında olduğu yolundaki inanç, filozoflar ile din âlimleri arasında cepheleşmeye sebep olmuştur.⁹² Böyle bir kültürel alt yapının (dini tecrübe), bilinçaltı birikiminden gelen İkbal, Doğu ile Batı düşüncesinde uzun süre devam eden, hatta kökleri günümüze kadar uzanan cepheleşme fikrinin temeline karşı çıkmıştır. Düşünceyle sezginin birbirine karşı olduğunu varsaymak için bir neden yoktur. İkbal’e göre dinin temel prensipleri akli temele, düşünceye, pozitif ilim doktrinlerinden daha çok ihtiyaç duyar. Her iki duygunun da aynı kökenden olduğunu düşünen İkbal, düşünce ve sezginin birbirini tamamladığını ve birinin gerçeğin ayrıntılarıyla ilgilenirken, diğerinin de bütünü incelediğini söyler. Birinin hakikatin ebediliğini diğerinin ise geçiciliğini tahlil ettiğini, yeniden canlanmaları için ikisinin de birbirine ihtiyacı olduğunu belirtir.⁹³

İslamiyet’te akli temelli araştırmaların bizzat Hazreti Peygamber tarafından başlatıldığını dile getiren İkbal, bu düşüncesini Hazreti Peygamberin dualarında Rabbin’den eşyanın mahiyeti ve hakikati hakkında bilgi istemesiyle temellendirmektedir. Bu yol göstericiliğin tasavvuf⁹⁴ ehli ve diğer akılcıların eserlerinde yer aldığını ve uygarlık tarihimizde ne kadar önemli bir rol oynadığını vurgular. İslam’da çeşitli devirlerde yaşanan düşünce hareketlerini verimsiz kılan ve durağanlığa iten durum İkbal’e göre Yunan düşüncesi ile İslam’ın karşılaşması neticesinde Müslüman düşünürlerin bunu Kur’an’a uygulamaya çalışmış olmalarıdır. Grek felsefesi Müslüman düşünürlerin görüş açısını bir hayli genişletmiş ama Kuran ile

⁹² Muhammed Han Kayani , *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyası ile İkbal*, s. 49.

⁹³ İkbal, *İslam’da Dini Tefekkür*, s. 11

⁹⁴ İkbal tasavvufun amacının, tasavvufi tecrübeye (mistik tecrübe aynı zamanda İkbal’de bilgi kaynağıdır) çeki düzen vererek onu sistemli hale getirmek olduğunu söylemiştir. Ancak bunu sadece İbn Haldun’un, ilmi bir bakış açısıyla sistematize edebildiğini düşünmektedir.

alakalı görüşlerini karartmıştır.⁹⁵ Birçok yazar, Yunan etkisinin İslam düşüncesi için bir felaket olduğu inancındadır. M.Han Kayani bu felaketi, Yunan felsefesinin akılcı yaklaşımı gereği bunun üzerinde durduğu böylece aydınların otoritesine bir nevi meydan okunduğu, dolayısıyla da Müslümanların inanç ve bağlılığını da sarstığı yönünde yorumlar. Burada İktbal'in geleneksel düşünceye karşı radikal bir gözlemlerde bulunduğunu da ekler. İktbal'e göre Yunan felsefesi çok akılcı olduğu için değil, yeterince akılcı olmadığı için ilk çağ Müslüman düşünürleri için zararlı olmuştur.⁹⁶ K.A. Raşid İktbal ile ilgili bir makalesinde, Müslüman filozofların yabancı terminolojiyi kendi dillerine dönüştürürken hatalar yaptıklarını, sözcüklerin Kur'an-ı Kerim'in içinde kullanılış biçimlerine ve Arapça literal anlamlarına bakılmadan aktarıldıklarını dile getirmektedir. Bununla birlikte Müslüman düşünürler, Greklerin verdiği anlamları olduğu gibi aktarmış ve cevapları Kur'an'da bulunan soruları çözmeden ortaya çıkan çatışmaların daha ileri asırlara taşınmasına sebep olmuşlardır. Bu karmaşaya; ruh-nefis, iyi-kötü, özgür irade- kader gibi konuların çözülmeden ve kargaşaya sebep olarak bırakıldığı örnek olarak verilmiştir.⁹⁷

İktbal, Sokrat ve Eflatun'un bilginin kaynakları ile ilgili görüşlerini Kur'an-ı Kerim'in bilgi öğretileriyle karşılaştırmıştır. Sokrat'ın eksiğinin bütün dikkatini yalnızca insanların dünyasına vermesine bağlamıştır ve bu düşünce İktbal'e göre Kur'an'ın ruhuna tamamen terstir. Eflatun da duyu organları ile ilgili idrakin hakiki bilgi vermediğini, sadece bir fikir ortaya koyduğunu düşünmüştür ve bu yönü ile İktbal'e göre hocası Sokrat'tan ayrılmıştır. Oysa bunun tam tersine görme ve işitme duyularının Allah'ın en büyük nimetleri olduğunu açıklayan Kur'an, onların dünyadaki fiillerinden kıyamette hesap vereceklerini kaydetmektedir. İktbal'e göre ilmin bu noktasını gözden kaçıran ilk devir Müslüman kelamcılar klasik düşüncenin tesirinde kaldılar ve hataya düştüler.⁹⁸ Bu bağlamda denilebilir ki İktbal, eleştirdiği filozofların düşüncelerinden anladığımız kadarıyla gözlem ve

⁹⁵ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 11

⁹⁶ Muhammed Han Kayani, *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyası ile İktbal*, s. 52.

⁹⁷ Raşid, K. A, "İktbal ve Dinde Felsefenin Rolü" *İktbal'in Düşünce Dünyası*, ss. 149-163.

⁹⁸ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 11

deneye bir bilgi kaynağı olarak bakmakta fakat tek başına bunları yeterli görmemektedir. Batı düşüncesindeki bilimsel bilgi anlayışından ayrıldığı önemli noktalardan biri de budur.

İkbal, bilginin kaynakları ile ilgili olarak, tarihsel süreci değerlendirirken Yunan felsefesinin etkisinden sonra Müslüman düşünörlere değinmiştir. İbn Rüşd'ü Aristo'nun Faal Aklın Ölümsüzlüğü Doktrini diye bilinen esasını benimsemesinden ve savunmasından ötürü İslam'ın diğere düşüncelerinden habersiz kalmakla itham eder. İlmî noktada İbn Rüşd, İkbal'e göre insanın bizzat kendisine, yaratanına ve dünyasına karşı bakışını karartan, temeli zayıf bir dünya görüşünün gelişmesine sebep olmuştur. İkbal'in eleştirilerinin odağındaki diğere bir isim ise kelamî bir ekol olan Mu'tezile'dir. Dinin tamamen mantiki mefhumlardan meydana gelmiş bir nizam olduğunu ileri süren Mu'tezililer, İkbal'e göre ilim sahasında düşüncenin müspet tecrübeden tam anlamıyla bağımsız olmasının mümkün olmadığını anlayamamışlardır.⁹⁹

İkbal, Eş'arilik ve Mu'tezililik hakkında (bilgiye ve kaynaklarına bakış tarzları) önemli araştırmalar yapmış ve birtakım sonuçlara ulaşmıştır. Bu araştırmasına göre ilk Abbasi halifeleri tarafından himaye edilen Rasyonalizm İslam dünyasının aydın çevrelerinde gelişmeye devam etmiş ve ancak IX. yüzyılda Rasyonalist hocaların yetiştirdiği aynı metotla onları yıkmak isteyen Eş'ari önderliğindeki güçlü Ortodoks (sünni) bir tepki ile karşılaşmıştı.¹⁰⁰ İlmî değerlendirmeler noktasında Mutezili'lere göre Eş'arileri daha yapıcı bir tutum içinde değerlendiren İkbal Eş'ari'lerin doğru yolda olduklarını ve idealizmin daha modern şekillerini sezebildiklerini düşünür.¹⁰¹ Ş. Kayser İkbal'in Eş'ari metafiziği ile modern düşünce arasında bulduğu benzerliğin kesin olarak hem Eş'ariliğin hem de modern dünyanın entelektüel temellerden yoksun olmasından dolayı olduğunu ileri sürer. Ayrıca İkbal'in akıl (reason), ile zihin (intellect) arasındaki ince farkı dikkate almadığını ve bu iki kavramı eş anlamlı kullanma eğiliminde

⁹⁹ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 12.

¹⁰⁰ Muhammed İkbal, *İran'da Metafiziğin Gelişmesi*, (çev.) M. M. Şerif, İstanbul: R.C.D Kalkınma İçin İşbirliği Kültür Enstitüsü Neşriyatı, 1971, s. 21.

¹⁰¹ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 12.

olduğunu belirtir. İktbal'in Yunan düşüncesine karşı gerçek tepki gösteren bir takım orijinal kimseleri dikkate almayı ihmal olarak değerlendirir ve İktbal'in Eş'arilik hakkındaki görüşlerinin bu sebeplerden ötürü şüphe altında olduğunu belirtir.¹⁰² Buraya kadar olan kısımda İktbal'in bilgi anlayışını ortaya koymak adına, tarihsel arka planı (hem Batı, hem de İslam düşüncesi adına) nasıl değerlendirdiğine yer verdim. Çalışmamın seyri açısından, bilginin İktbal'deki kaynaklarına geçmek yerinde olacaktır

İktbal'in eserlerinde dile getirdiği bilginin kaynakları (ilmin kaynakları) ise Kur'an-ı Kerim'in üç ilim kaynağıdır. İktbal'e göre bunlar; iç tecrübe, tarih ve tabiattır.¹⁰³ K. Anwar düşünürümüzle ilgili bir makalesinde İktbal'in epistemolojisinin aslında Kuran epistemolojisi olduğunu söyler. Duyu, algı, akıl, sezgi (aşk), peygamberlik, vahiy gibi bütün bilgi kaynakları aslında bilgi edinmek için araçlardır. Anwar ayrıca İktbal için bilginin deterministik olmadığını, bilginin bir veya iki kaynağı olduğunu söylemenin de onu sınırlandırmak olacağına işaret etmiştir.¹⁰⁴ İktbal hayatın bir aktivite olduğunu ve Tanrıyla iletişim kuran bir şahsın (mistik tecrübe) pasif bir birey olamayacağına inanır. Önemli bir bilgi kaynağını teşkil eden iç tecrübe (mistik tecrübe) sayesinde kişi İlahi varlıkla temas kuracağından aydınlığa, hakikate kavuşur. Böyle bir insan toplumda hareket eden bir ruh olur ve içinde yanan bir ateşe (aşk, fuad) sahipmiş gibi gözükür. Böylece birey dünyada Allah'ın aktivitesinin bir parçası olur.¹⁰⁵

İktbal'e göre bilginin ilk kaynağı *tabiattır* ve bu kaynağa bizi yönlendiren, incelememizi işaret eden bizzat Kur'an-ı Kerim'dir. Tabiatı anlamada ve onu kontrol etmede yardımcı kaynaklarımız gözlem ve düşünceden başka, his ve idraktır.¹⁰⁶ Tabiatı anlamlandırmada ve kontrol altına almada duyu verileri ve ilimle ilgili olarak İktbal, Esrar ve Rumuz isimli eserinde önemli tespitlerde bulunmuştur:

Hayatın sermayesi arzudur. Akıl ise ondan doğmuştur.... El, dış, dimağ, göz, kulak, fikir, hayal, şuur, hafıza, akıl; bunlar muharebe

¹⁰² Kayser, Ş, *İktbal ve Schuon'a Göre Eş'arilik*, ss. 107-119.

¹⁰³ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 116.

¹⁰⁴ Khurshid Anwar, "İktbal'a Theory of Knowledge", *Iktbal Review*, ss. 1-10.

¹⁰⁵ Khalid Alavi, "İktbal and Sufism", *Iktbal Review*, ss. 79-88.

¹⁰⁶ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 24.

*mevyanında atını kaybeden hayatın, kendini korumak için vücuda getirdiği aletlerdir. İlim ve fenden maksat bir şeyi bilmek anlamak değildir. Çemenden maksat gonca ve gül değildir. İlim hayatı korumak için elde edilen bir servettir. İlim benliği tesis etmek ve kuvvetlendirmek için kullanılan aletlerden biridir. İlim ve fen hayatın hizmetkârlarıdır. İlim ve fen hayat evinde doğup meydana gelmişlerdir.*¹⁰⁷

Tabiat hakkındaki bilgimiz duyular ve tecrübeye dayalı akıl yürütme ile mümkündür ki, bunun yöntemi tümevarımdır.¹⁰⁸ M. H. Kayani'ye göre İkbal insan aklının ancak bilimsel bilgiyle, fiziksel dünyayı kat edebileceğini düşünmektedir. Kendi imkânlarını geliştirmek için, onu değiştirip iradesine bağlı hale getirebilir. İnsanın doğanın sırlarını çözmesi ve kendi iç dünyasını ve dışındaki evreni fethetmesi şarttır.¹⁰⁹ His ile idrake ek olarak İkbal yine Kur'an-ı Kerim'den hareketle fuad ve kalbe yani yüreğe ihtiyaç olduğunu vurgular.¹¹⁰ Mevlana'dan etkilenen İkbal, kalbi, iç dünyada oluşan bir sezgi ve kavrayış yeri olarak tanımlar. Yine Kur'an-ı Kerim'e işaret ederek kalbin her şeyi gördüğü ve bildirdiklerinin tam anlamıyla yorumlanırsa asla yanlış sayılmayacağını ekler.¹¹¹ K. Anwar, "İkbal'in Bilgi Teorisi" isimli makalesinde düşünürümüzün bütün felsefesinin sevgiye dayalı olduğunu eserlerinde, özellikle de şiirlerinde bunun görüldüğünü vurgular. Ayrıca aşk (sezgi anlamında kullanılmıştır) K. Anwar'a göre İkbal'de bilginin açık ve net yegâne kaynağıdır. İkbal'in aklı aşığıladığı düşünülemez, fakat tek başına akıl insanlığı saptırabilen şeytani bir güç gibidir, bunun için sevgi, aşk (gibi kalbi hislerle) ile ilahi ışığın yardımı sağlanarak yeni bir dünya inşa edilebilir.¹¹²

İkbal'e göre diğer bir bilgi kaynağı da tecrübedir. Peki, burada İkbal'in değindiği dini tecrübe nedir? Ya da İkbal'in bilginin kaynağı olarak zikrettiği dini tecrübeden kastettiği mana nedir? İkbal Batının aksine dini tecrübenin (iç tecrübe, sezgi) en az tabiat kadar sağlam bir bilgi kaynağı

¹⁰⁷ Muhammed İkbal, "Esrar ve Rumuz", çev. Ali Nihat Tarlan, İstanbul, 1958, s. 32.

¹⁰⁸ Osman Bilen, "Muhammed İkbal'in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 105.

¹⁰⁹ Muhammed Han Kayani, *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyası ile İkbal*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2002, s. 27.

¹¹⁰ Kur'an-ı Kerim, (32:7-9).

¹¹¹ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 23-24.

¹¹² Khurshid Anwar, "Iqbal'a Theory of Knowledge", *Iqbal Review*, ss. 1-10.

olduğunu ifade eder. Dini tecrübe, duygu, düşünce ve davranıştan oluşur. Bunların hepsi insan kişiliğinin bütününe oluşturur. Dini yaşantıya birey, bir bütün halinde insan olarak katılır. Bilimsel bilginin ayırt edici özelliklerinden biri de veriye ve bulguya (kaynağa) dayanmasıdır. İktbal'e göre dini tecrübe de veri ve bulguya dayanır. Buradaki önemli nokta bu tecrübenin tarafımızdan yakinen biliniyor olmasıdır. Diğer insani tecrübelerden farksız olarak bize veri ve bulgular sunar ve doğrudan vuku bulur. Dini tecrübenin kapsamı ise Allah hakkındaki bilgimizin açıklanması ve yorumlanmasına bağlıdır denilebilir. Bilimsel bilginin ayırt edici bir diğer özelliği de nesnel olmasıdır. Dini tecrübe de bir bakıma nesneldir, çünkü, farklı kültürlerde yaşamış olmalarına rağmen hangi dinden olursa olsun hep aynı gerçek dile getiriliyorsa bu bireylerin tecrübe ettikleri şeyde yanılmadıklarını, aksine kendilerinden bağımsız, aşkın bir varlığı tecrübe ettiklerini, bir sanrı (hallucination) hali yaşamadıklarını ortaya koyar. Eğer öyleyse, dini tecrübenin *ampirik* olduğunu ve bu tecrübe çeşidinin *tanıma yoluyla bilgiyi* içerdiğini, dini tecrübenin nesnelliğini gösteren şeyin de bireylerin, tecrübeleri konusundaki uzlaşımları olduğuna işaret eder diyebiliriz. İktbal dini tecrübeyi, Allah'ın işaret ve delillerini vasıtasız doğrudan doğruya kavrama ve *mutlak ego* dediği İlahi Kudretle duygusal ve sezgisel ilişki kurma biçimi olarak yorumlar. Hiçbir duygu kendi hedefini bilmeyecek kadar kör değildir. Zihnimizde bir duygu belirir belirmez duyulan şeyin düşüncesi de bu duyguya katılır. İktbal'e göre, duygunun bu temel vasfı yüzünden düşünme duygu ile başlar denilebilir.¹¹³

İktbal'in bilgi kaynağı olarak zikrettiği tecrübe, kendi arasında dini ve beşeri olarak ayrılır. A. Schimmel, İktbal için iç tecrübenin (kalbi tecrübe) bütün duyu organlarından bağımsız olan bir bilgi kaynağı olduğunu ve bu bilginin de sadece tek tük manzaraları tanıyan entelektüel (akli) bilginin tam aksine bütünü müşahede edebildiğini ifade eder.¹¹⁴ İktbal kalbi tecrübenin esrarengiz ve özel bir yetenek olarak görülmemesine de ayrıca dikkat çekmiştir. Bu sadece hakikate ulaşmada bir yol sayılmalıdır. Bu tecrübenin

¹¹³ İbrahim Gürses, "Muhammed İktbal'e göre Dini Tecrübe: Allah ile Buluşma Ânı", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, ss. 274-275.

¹¹⁴ Annamari Schimmel, *Muhammed İktbal*, s. 59.

mistik, tabiatüstü olduğunu söylemek düşünürümüze göre onun değerini eksiltmez, tikel insan için her türlü tecrübe tabiatüstü bir anlam ifade eder. İktbal'e göre insani (beşeri) tecrübeyi gerçek kabul edip bunun mistik ve duygusal olduğu sanılan diğer seviyelerini reddetmek için herhangi bir sebep yoktur. Dini tecrübe gerçekleri de İktbal'e göre diğer insani tecrübe ve gerçeklerin birer parçasıdır ve yorumlama yoluyla bilgi sağlama kabiliyeti bakımından bu gerçeğin diğer gerçeklerden farkı yoktur. Ancak İktbal mistik tecrübe hakkında bizi uyarmakta ve bu tecrübenin bazı yönlerine dikkat çekmektedir. Zira modern psikoloji İktbal'e göre mistik tecrübenin muhtevasının incelenmesini henüz kavrayamamıştır. Dikkate alınması gereken ilk nokta, bu tecrübenin tarafımızdan biliniyor olmasıdır. Bu tecrübe diğer insani tecrübelerden farksız olarak bilgimiz için gereken veri ve bulgularını vermektedir. Düşünürümüze göre bütün tecrübeler doğrudan vuku bulmaktadır. Nasıl ki normal tecrübenin sahaları, dış dünya hakkındaki bilgimizle alakalı sezgi ve verilerin yorumlanmasına bağlıdır, mistik tecrübenin kapsamı da Allah hakkındaki bilgimizin açıklanması ve yorumlanmasına bağlıdır. Dikkate alınması gereken diğer nokta da mistik tecrübenin bütününün tahlil edilmesinin imkânsızlığıdır. Mistik durumda fikir, her ne kadar zengin olursa olsun asgari seviyeye iniyor ve böyle bir analize imkân kalmıyor. İktbal' e göre mistik hal bizi Mutlak Hakikat'in külli kısmıyla temas getirir ve özne-nesne farkı tamamıyla ortadan kalkar. İktbal'in işaret ettiği diğer bir husus da, mutasavvıfın mistik halinin, her şeyden üstün, her şeye egemen ve bir an için tecrübeyi yaşayanın ferdi şahsiyetini aşan olağanüstü diğer zat ile yakın ve içten temas kurmasıdır. Burada unutulmaması gereken şey düşünürümüze göre, bizim dış dünya ile alakalı duygu- sezgi aracılığıyla elde ettiğimiz bilginin, bilginin her çeşidini teşkil ettiğini sanmamızdır. Ayrıca İktbal'e göre bir bilgi kaynağı olan mistik tecrübe, doğrudan yaşanmalıdır ve başkasına nakli mümkün değildir. Mistik durumlar düşüncelerden çok duygularla ilgilidir. Diğer bütün duygular gibi mistik duygunun da akılla alakalı bir unsur taşıdığı da unutulmamalıdır, bu unsur sayesinde onda düşüncenin belirtileri görülebilir. Gerçekten de duygu kendini ifade edebilmek için her zaman düşünceye

başvurur. İktbal, duygu ve düşünceinin aynı iç tecrübenin, zamanla alakalı olan ve olmayan iki yanı olduğunu düşünmektedir.¹¹⁵ İktbal'in bilim ve yöntem anlayışı, onun benimsediği tecrübe ve zaman kavramlarına yüklediği anlama dayanmaktadır.¹¹⁶ M. Maruf İktbal'le Kant'ı karşılaştırdığı bir makalesinde İktbalin bilgi anlayışında, dini bilginin epistemik modeli ile dünyanın duyusal bilgisinin bazı farklarla aynı olduğunu ifade etmektedir. Bu farklar da İktbale özgü olan şeylerdir. M. Maruf ilk farkın, bilgi verilerinin özel bir türle başladığını bunun da sezgi adı verilen özel bir iç duygu olduğunu belirtir. İkinci olarak, psikolojik olmayan özel bir veri İktbal'in düşünceinin daha derin hareketi olarak tanımladığı iç tecrübe, dini bilginin içine sistematize edilir. Üçüncü farksa dini verilerin günlük uzay-zaman düzeninden tamamen farklı bir belirli uzay-zaman çerçevesinde sistematize edilmiş olmasıdır. İktbal buna "ilahi" diyor.¹¹⁷

İktbal'in işaret ettiği üçüncü bilgi kaynağı tarihtir. Tarih bir manada da Kuran-ı Kerim'in tabiriyle Allah'ın günleridir (İktbal'in epistemolojisinin Kuran eksenli olduğunu daha önce belirtmiştik). Burada sorulması gereken şudur, bir bilgi kaynağı olarak tarihten kast edilen mana nedir? İktbal tarihle, Kur'an-ı Kerim'in geçmiş milletlerin akıbetleri hakkında bize bilgi sağladığını ve bundan maksadının da insanoğlunun geçmişte ve şimdiki tecrübeleri üzerinde durup düşünmeye davet etmesi olduğunu söylemektedir.¹¹⁸ Bu görüşlerini bir takım ayetleri referans göstererek temellendirmiştir.¹¹⁹

Sonuç olarak diyebiliriz ki İktbal, gözlem, deney, duyu verileri ve akıl yürütme gibi bilginin kaynaklarına ek olarak İslam düşüncesinin ilim kaynaklarına yenilerini eklediğini düşünmekteydi ve eserlerinde bunu dile getirmekten çekinmemiştir. İslam Peygamberiyle birlikte hayat İktbal'e göre

¹¹⁵ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 30.

¹¹⁶ Osman Bilen, "Muhammed İktbal'in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 106.

¹¹⁷ Mohammed Maruf, "Kant and Iqbal Epistemic Views", *Iqbal Review*, s. 1.

¹¹⁸ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 167.

¹¹⁹ Kur'an-ı Kerim, (14: 5, 7: 181-183, 3: 137).

başka ilim kaynakları keşfetti ve bunlar hayatın istikametine de uygundur. Akıl ve iç tecrübeye (sezgi) ek olarak tabiat ve tarihe işaret etmiştir.¹²⁰

3. 3. Bilginin Sınırı

Bilgi felsefesinin temel problemlerinden olan bilginin sınırı konusu, ne tür şeyler hakkında doğru bilgi elde edebiliriz sorusunun cevabıyla ilgilenir. Bilgi felsefesi, temelde bilgi konusunu ele alsada da, çok geniş sorgulama ve araştırma alanına sahiptir. Batı felsefe tarihinde filozoflar bilgi kuramının (epistemoloji) bir ya da birkaçı ile ilgilenmiş, diğerlerini göz ardı etmişlerdir. Bilginin sınırı sorusunun, felsefe tarihi açısından ilk kökeni, Platonla başlamış gibi görünmektedir.¹²¹ Çalışmamda bilgi felsefesinin bu sorusunu, İktbal'in fikirlerinden hareketle cevaplandıracağım.

İktbal'in eserlerini incelediğimizde çoğu fikrini, eleştirdiği kimseler hakkındaki görüşlerinden çıkarmaktayız. Konumuz olan bilginin sınırı mevzusu da böyledir. Düşünürümüz bir konferansında Gazali'yi eleştirirken düşünce ve sezginin arasında organik bir bağ olduğunu söylemiştir. Düşünce İktbal'e göre daima hareket halindedir ve zaman kavramı ile bağlantılı olduğundan yetersizliğe ve tatminsizliğe mahkûmdur. Düşünce, sınırlı bir imkan olarak kabul edilir ve Canab-ı Hakka ulaşmanın imkansız olduğu yolunda görüş beyan edilirse bu ilimde düşüncenin yanlış anlayışından kaynaklanır.¹²² Düşüncenin sınırlarına dair bu kısa değinimden sonra, İktbal'in nelerin bilineceğine dair verdiği cevapları inceleyelim.

Burada karşımıza çıkan şu soru olur; İktbal'e göre insan neyi bilebilir? Düşünürümüze göre insan Allah'ı bilebilir. Peki, nasıl bilebilir sorusunu yönelttiğimizde sırasıyla şu cevaplarla karşılaşırız. Sezgi İktbal'e göre aynı Bergson'un dediği gibi akıl ve zekânın üstün bir şeklidir. Bu bağlamda Allah düşüncedeki derinlik manasına gelen sezgi ile bilinebilir. Düşünürümüz bilginin sınırları konusunda Kur'an-ı Kerimin temel kavramlarından biri olan Levh-i Mahfuz (Korunmuş, muhafaza edilmiş

¹²⁰ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 153-154.

¹²¹ Kadir Çüçen, "Bilgi Kuramına Giriş", *Bilimname- Düşünce Platformu Dergisi*, C. 1, S. 2(2003/2) ss. 5-6.

¹²² İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 13.

levha) değinir. Bu levhada bilimin küçümsenmiş bütün ihtimalleri mevcut bir gerçek olarak muhafaza edilmektedir. İktbal'e göre bütün zaman dönemeçlerinde sınırlı kavramların zincirleme belirmeleri şeklinde kendini gösterir. Sınırlı kavramlar ise kendilerinde zaten var olan bir birliğe varmaya çabalarlar. Aslında bilimin hareketinde Mutlak Hakikât'in var oluşu fani ve geçici düşünceleri mümkün kılar. Bu bağlamda İktbal, düşüncenin bilginin faaliyetinde kendi sınırlarını aştığını düşünür ve gerek Kant'ın gerekse Gazali'nin bunu göremediğini de belirtir.¹²³ Gazali, İktbal'in ilim (bilgi) anlayışına katkı sağlayan ve tarihsel arka planda kendi fikirlerinin oluşmasında eksikliklerini tarttığı önemli düşünürlerden biridir. Aslında Gazali ve Kant'ı karşılaştırmalı olarak değerlendirir. İslam düşüncesinin yanında Batı dünyasını da yakından tanıyan İktbal (ilmi düşüncesinin teşekkülünde Batılı düşünürlerin de etkisi yadsınmayacak derecededir) Almanya'nın Kant öncesi ilmi durumunu akılcılığın imansızlık sultasını başlattığı bir düşünceyle yorumlar. Kant'ın *Saf Aklın Tenkidi* isimli eserinin insan aklının sınırlarını göz önüne serdiği gibi rasyonalizmin bütün çalışma ve eserlerini de harabeye çevirdiğini düşünmektedir. Gazali'nin felsefi şüphecililiğinin aynı Kant öncesi Almanya'sındaki gibi bir etkiyi İslam düşüncesinde meydana getirdiğini söylemekten de çekinmez. İktbal'e göre Gazali ve Kant arasındaki en önemli fark Allah'ı tanıma imkanı ile ilgiliydi. Yani ilmin kaynakları noktasında biri Tanrıyı kabul ederken diğeri etmiyordu. Gazali fikir tahlilinden hiçbir şey elde edemeyeceğini anlayınca İktbal'e göre mistik tecrübeye başvurmuş ve burada doyuma ulaşmıştır. Düşünce ile sezgi arasında ayırım yapan Gazali, onlar arasında organik bir bağ bulunduğunu anlayamadı.¹²⁴ İktbal, bilginin sınırlarını daha geniş bir alana yaymış ve evrensel hale getirmiştir. İster günlük olağan algılamaya dayalı bilgiden yararlanalım ya da dini ya da mistik bilgi olarak adlandırılan bilgiden, asıl bilginin özü olduğu gibi kalacaktır. Bu batı otoriteleri tarafından yıllarca kısıtlanan bakış açısı, konuyla ilgili sayısız çalışması olan Kant'ın görüşü ile de uyuşmuyordu. İktbal bilginin sınırını, mutlak egodan

¹²³ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 14.

¹²⁴ İktbal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 13.

gelen iç tecrübe dediğimiz yanılmayan, sezgisel bir biçimde çizerek, nedensellik açısından fizik ve kimyadan farklı algılar. Bu bakış açısı onun İslami birikiminden, yüksek mertebelere ulamış büyük İslam mütefekkeri Farabi'den esinlenerek hayat bulmuştur.¹²⁵ Burada İktal'in de bilginin sınırı ve kapsamı noktasında Allah'ı bilmek ile ilgili olarak kendi düşüncelerini netleştirdiğini görmekteyiz.

İkinci olarak İktal'e göre insan tabiatı bilebilir. Peki, nasıl bilebilir dediğimizde İktal önce gözlem ve deneyi yani pozitif ilmin konusu olan tabiatı suni bir mesele olarak gördüğünü ifade eder. Çeşitli tabii ilimler düşünürümüze göre tabiatın leşine üşüşmüş ve her biri bir et parçası kapıp kaçan akbaba sürüsüne benzerler. Tabiata hâkim olma fikrini amaçsızca yapmayı yanlış bulduğunu ifade eden İktal gözlem ve deney dışında duygu ve sezilerimizle bilimin bir yönünü veya konumunu incelediğimiz an niteliğin büsbütün değişeceğini düşünmektedir. İktal'e göre bilme eyleminde araştırmalarımızın konusu, neticeye oranla harici olan ve dıştan etkileyen sebep kavramının aksine, içten işleyen hedef ve amaç mefhumlarını ister.¹²⁶ Düşünürümüze göre insan tabiatında Mutlak Hakikât'in işaretleri olan güneşi, ayı, gölgelerin uzamasını, gece ile gündüzü, insanlar arasındaki renk ve dil farkını, kavimlerin hayatlarındaki başarıları ve başarısızlıklarını bilebilir. Bu bağlamda denilebilir ki düşünürümüze göre tabiat pozitif bilimlerle bilinebilir fakat duygu ve sezi verileri ile bu bilme eylemi birleştirilmelidir. Çünkü Müslümanın görevi tabiatın bu işaretleri veya verileri üzerinde düşünmektir. Zira İktal'e göre bu hayatta bu işaretleri göremeyen gelecek hayatın gerçeklerine karşı kör kalacaktır.¹²⁷

Üçüncü olarak İktal'e göre insan tarihi bilebilir. Peki, nasıl bilebilir dediğimizde İktal bunun Kur'an-ı Kerim'deki Allah'ın günleri olarak yorumlar. Düşünürümüze göre ilahi vahyin bize öğretmek istediği başlıca kurallardan birisi (bilginin sınırı ve kapsamı bağlamında tarihin konumu); milletlerin topluca değerlendirilip kötü hareket ve davranışlarının cezasını hem bu dünyada hem öbür dünyada çekecek olmalarıdır. Bundan maksat

¹²⁵ Mohammed Maruf, "Kant and Iqbal Epistemic Views", *Iqbal Review*, s. 4.

¹²⁶ İktal, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 53-54.

¹²⁷ İktal, *İslam'da Dini Tefekkür*, s. 155.

Kur'an'ın bu gerçeği vurgulayarak, tarihten örnekler göstererek okuyucuları insanoğlunun geçmişteki ve şimdiki tecrübeleri üzerine durup düşünmeye davettir. Hatta İkbâl'e göre çok daha öteye giderek ilahi vahiy bize tarihi eleştirmenin en önemli kurallarından birini bize bahşetmiştir. Tarihi bilmenin sınırları bağlamında İkbâl, tarihin bilimsel bir şekilde incelenmesi daha geniş bir hayat tecrübesi, pratik aklın daha çok olgunlaşması ve nihayet hayat ile zaman niteliği konusunda bazı görüşlerin tam olarak anlaşılması manasına geleceğini işaret etmiştir. Bu konu ile ilgili iki ana görüşe değinen İkbâl Kuran'ın bu görüşlerin temelini oluşturduğunu düşünmektedir.

1-İnsan menşeyinin birliği; Nisa suresindeki bütün insanlığın bir tek nefisten geldiğini belirten ayetini nakleden İkbâl bu düşüncenin, organik bir birlik olarak hayatı idrak etmek manasına geldiğini ve bunun yavaş yavaş elde edilen bir başarı olduğunu düşünmektedir. Burada insan birliği fikri düşünürümüze göre ne bir felsefi nazariye ne de şairane bir rüyadır. Sosyal bir hareket olan İslamiyet'in hedefi bu fikri Müslümanın günlük hayatına canlı bir öge olarak sokmak ve onu daha etkin bir hale getirmektir.

2- Zaman gerçeğini ve hayatın zaman içinde sürekli bir hareket olduğu kavramını iyice anlamak. Bundan maksat İkbâl'e göre İslam kültür ve medeniyetinin gelişme gösterdiği yöne bakılacak olursa ancak bir Müslüman tarihe sürekli ve toplu bir hareket ve zaman içinde gerçekten vazgeçilmez bir gelişme olarak bakabilir.¹²⁸

Sonuç olarak diyebiliriz ki, tabiatın sonlu parçaları İkbâl'e göre birbirinden ayrıdır. Ancak düşünce (bilginin sınırı konusu) böyle değildir. Düşünce esas itibarı ile sınırlanamaz ve kendi faaliyetinin dar ve sınırlı dairesinde (pozitif bilimlerin kullandığı bilgiye ulaşmadaki yöntemler) mahsur kalmaz. Kendi dışındaki dünyada hiçbir şey ona yabancı değildir. Bilginin kapsamı konusunda ise İkbâl düşüncenin sonuç getirici olduğunu ifade etmektedir ve düşünce bir bakıma sonlu olanla sonsuz olanın buluşması ve tanışmasıdır.¹²⁹ İkbâl bilgi konusundaki yanlış görüşlerin

¹²⁸ İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 167-169.

¹²⁹ İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkür*, ss. 14-15.

(İslam düşüncesi ve çağdaş Batı düşüncesi) kadim Grek felsefesinden miras alınan zaman, mekan, madde, evren, tecrübe, düşünce, mantık gibi temel kavramlar olduğunu göstermeye çalışır.¹³⁰ Bunları konferanslarında tek tek ele alan İktbal, düşüncenin dinamik ve sınırlanamaz olduğu görüşündedir. Gözlem deney gibi veri kaynakları dışında iç ve dış tecrübe, sezgi, kalp, fuâd gibi veri kaynaklarıyla eşyanın hakikatinin bilinebileceğini düşünmektedir. Bunların hepsini akli düşüncenin birer yardımcısı olarak görür.

¹³⁰ Osman Bilen, “Muhammed İktbal’in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 112.

SONUÇ

İkbal'in içinde yaşadığı dönem, Batı uygarlığının, bilim ve teknolojide, sömürgeci bir tutum sergileyerek dünyayı tehdit ettiği, aydın çevrelerinde fikri keşmekeşlerin yaşandığı, sancılı bir süreçtir. 19. yüzyıl başlarından itibaren birçok ilim adamı İslam düşüncesinin yeniden *inşa* (reconstruction) ve *ihyasını* bir sorunsal olarak algılamış ve yeni düşünceler ileri sürmüşlerdir. *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, İkbal'in bu meseleye en önemli katkısıdır. İslam Medeniyetini ve düşüncesini yeniden inşa edebilmek için bu düşüncenin dayandığı fikri ve felsefi temelleri ortaya koymak gerekmektedir. Ayrıca bu medeniyetin eski gücüne kavuşması için, zorunlu bir ihtiyaç olan yeni bilim ve bilgi teorilerinin inşası da kaçınılmazdır. Çalışmamda İkbal'in, bu yeniden inşa fikrinden hareketle temellendirdiği, bilim ve bilgi anlayışını saptamaya çalıştım.

İkbal, hakikate ulaşmada sürekli araştırmanın sürdürülmesi düşüncesinden hareketle, ilerlemeci ve yenilikçi bir epistemik tavır sergilemesi, dinamik alem tasavvuru, seçme (ihtiyar ve buna bağlı olarak zaman ve kader anlayışı) özgürlüğünün tam kabulü ve katı determinizmin reddi, iç ve dış tecrübenin (ruh ve beden) bilgiye kaynaklık etmedeki birlikteliği görüşleri ile Whitehead başta olmak üzere, süreç felsefesinin filozoflarıyla benzer karakteristik özellikleri göstermektedir. Ancak bu onun sadece bir yönün teşkil eder. Çünkü İkbal'de en belirgin düşünce formları, süreç teolojisinden ibaret değildir.

İkbalde görülen diğer karakteristik düşünce formlarından biri de, sezgiciliktir. Batı'da Henry Bergson'un temsil ettiği bu kurama göre, hakikatin bilgisini sağlamakta salt aklın yetersiz olduğu düşünülür. Hakikatin geçek doğasına (bilgisine) ulaşmada aklın yanında kaynak olarak, duyu, algı ve sezgiyi (iç tecrübe, fuad, kalp, aşk) de sayarlar ve hepsinin organik bir bağla birbirine bağlı olduğu fikrinden hareket ederler. Bu yönüyle İkbal, Batı'nın aksine bilginin kaynaklarına sezgisel teoriden de izler taşıyarak katkıda bulunmuştur. Görünen o ki, bir çoklarının eleştirdiği

gibi İkbâl'in düşünceleri, felsefi bir harmoniden ziyade, bir çok felsefi düşünceden formlar taşıdığı için eklektiktir denilebilir.

İkbâl'in bilime ve bilgiye bakışı aynı kaynaktan beslenir, çünkü bilgi bilimden ayrılmaz. Hayat, sonlu egonun (benlik, birey) faaliyetleri için fırsatlar yaratır, ölümle bu faaliyetler kaybolmaz aksine ölüm yeni bir başlangıçtır. İkbâl'in bilgi anlayışı, sonlu ego dediğimiz insan benliğinin mutlak ego ile irtibat vasıtalarıyla netlik kazanır. Hz Peygamberi, getirdiği vahyin kaynağı ve ruhu bakımından, hem eski, hem de modern dünyada değerlendirerek, bilginin çağlar boyunca değişmeyecek kaynağına, vahiy ve sünnet eksenli epistemolojik temeller inşa eder. İkbâl'in Hz Peygamberin şahsında hayatın yeni istikametine uygun bilgi kaynakları keşfettiğini söylemesi, İslam epistemolojisi açısından önemli bir katkıdır. Ayrıca vahyin, akla ve tecrübeye hitap etmekle, tabiatı ve beşer tarihini de bilgi kaynağı olarak görmesi, yine epistemik bir katkıdır. Zira tarihi, tecrübeyi bilgi kaynağı görmek, İkbâl'i farklı ve özgün kılan düşüncelerindendir. Nübüvvetin sona ermiş olmasıyla birlikte birey, vahyi ve sünneti temel referanslar kabul ederek, bir kenara çekilmeden, modern çağın şartlarına göre bilime (ilim) yönelmeli ve kendi bilimsel bilgisini üretmelidir. İctihad olarak dile getirdiği İslam düşünce formlarının yeniden yorumlanması fikri de, İkbâl'in en çok eleştirildiği noktalardan biri olmuştur. İkbâl'e göre insan temel referanslarını (vahiy) göz ardı etmediği sürece, modern bilimi hakikati anlama ve yorumlamada vasıta kılabilir. Bunun için önce bilgi ve bilim inşasını yapar, sonra da mutlak hakikatin, mutlak ego (tanrı) olduğunu açıklayarak egonun (benlik) aslında bilimle ve bilgiyle sadece bir vasıta olarak ilgilendiğini, amacın mutlak hakikat olduğunu sürekli işaret eder. Modern bilimin yalnızca fizikten ibaretmiş gibi algılanması ve insanın manevi yönünü hiçe sayması, İkbâl'in asla kabul etmediği bir görüş olmuştur. Mutlak hakikate ulaşmak, evrene hakim olmayı tek hedef gören salt deneysel pozitivist düşünceyle değil, (Batı düşüncesinin aksine) benliği eğitmek yani kamil insan olmakla mümkündür.

Çalışmamın birinci bölümünde Muhammed İkbâl'in entelektüel dünyasını çeşitli yönleriyle ele aldım. İkinci bölümde, Muhammed İkbâl'in

bilim anlayışını ele aldım ve şu sonuçlara ulaştım. İktal'in düşüncesinde aslında bütün fikirler organik bir bağla birbirine bağlıdır. Birbirinden kopuk ve bağımsız bir düşünce formu görülmez. Alem tasavvurundan fizik bilimine kadar, merkezde mutlak ego hakimdir. Diğer bütün bilimler mutlak egonun tezahürleri şeklindedir. Bilim beşeri tecrübeler arasında bir uyumluluk ve düzen istediği için mekanik tekrarlama kuralları koymak ister ancak, hayatın kendiliğinden olma özelliği ve iç tecrübe dediğimiz sezgisel yönü göz ardı eder. Bu yüzden de salt deneysel pozitivist bilim, hayatı kavrayamaz. Bu yönü ihmal edilmiş bir ego, bilimin yalnızca maddeyi önceleyen kısmına takılmış ve düşünürümüze göre eksik kalmıştır.

Üçüncü bölümde Muhammed İktal'in bilgi anlayışını bilgi felsefesi açısından ele aldım ve şu sonuçlara ulaştım. İktal, bir yandan bilimi kullanırken, diğer yandan bilimin insanın manevi gerekliliklerini ve gelişme ihtiyaçlarını karşılayamadığı yönündeki kusurunu ve yetersizliğini ortaya koyar ve çözümler sunar. Düşünürümüz, dış dünyanın iç dünya ile birlikte kuşatılabileceğine ve anlamlandırılabilmesine inanmaktadır. Bilime ve bilgiye bakışı da bu düşünceden hareketle iç ve dış tecrübe terimleriyle karşılanmıştır. İktal, bütün düşüncelerinin mayası olan Kur'an'dan hareketle tarihi de bir bilgi kaynağı olarak görür. İktal'de bilgi mutlak egoya tekabül etmektedir. Bu yüzden de bilgi ile bilim birbirinden ayrılmaz ve bütün bilimler organik bir bağ ile birbirine ilintilidir.

Denilebilir ki duyguyla başlayan tefekkür, İktal için bilgi ve bilimdir. Yeniden inşa ise aslında İslam teolojisinin, bilginin kaynakları ve bilimin işlevselliği açısından yeniden gözden geçirilmesidir. Bu da İktal'i bir epistemolog olmadığı halde bilgi ve bilim tanımlamalarına sevk etmiştir. Araştırmamın konusu da bu olmuştur.

KAYNAKÇA

- AHANGAR, M. A. Hassan. "Iqbal and Qur'an; A Legal Perspective" , *Iqbal Review*, C.1, S.3 (1994), ss. 1-17.
- AHMED, Wasim. "İkbal'in (1877-1938) İctihad Anlayışı", *İslam Hukuk Araştırmaları Dergisi*, çev. Menderes Gürkan, S. 6, (2005) ss. 161-166.
- ALAVİ, Khalid. "Iqbal and Sufism", *Iqbal Review*, C. 29, S. 3 (1988), ss. 79-88.
- ALBAYRAK, Mevlüt. "Tecrübenin Arındırılması Olarak Gelenek ve Reconstruction", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Ankara: Hece Yayınları, C. 17, S. 193 (2012), ss. 117-136.
- ANWAR, Khurshid. "Iqbal'a Theory of Knowledge", *Iqbal Review*, C. 28, S. 1, (1987), ss. 1-10.
- AYDIN, Mehmet. "Muhammed İkbâl'in Din Felsefesinde 'Ulûhiyet' Kavramı", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S. 4 (1980), ss. 189- 209.
- AYDIN, S. Mehmet. "Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı- Âlem İlişkisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 27, S. 1 (1986), ss. 31-87.
- AYDIN, S. Mehmet. "İKBAL Muhammed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul: T.D.V Yayınları, 2000.
- BAKAR, Osman. *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, çev. Ahmet Çapku, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- BİLEN, Osman. "Muhammed İkbâl'in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14 (2001), ss. 101-119.
- BOLAY, S. Hayri. "Muhammed İkbâl ve İslam Tefekkürünün Yeniden İnşası Meselesi", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Ankara: Hece Yayınları, C. 17, S. 193 (2012), ss. 248-254.
- ÇELİK, Kevser. "İkbal'in Medeniyet İdeali: Müslüman Medeniyet", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Ankara: Hece Yayınları, C. 17, S. 193 (2012), ss. 226-246.
- ÇÜÇEN, Kadir. "Bilgi Kuramına Giriş", *Bilimname- Düşünce Platformu Dergisi*, C. 1, S. 2(2003/2) ss. 3-12.
- FAROOQİ, H. Abdullah, "Iqbal's Theory of Knowledge", *Iqbal Review*, C.16, S. 1 (1975), ss. 1-11
- GÜNAYDIN, T. Yusuf. "Muhammed İkbale Yöneltilen Eleştiriler", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Ankara: Hece Yayınları, C. 17, S. 193 (2012), ss. 469-474.

- GÜNEŞ, Bilal. “Paradigma Kavramı Işığında Bilimsel Devrimlerin Yapısı ve Bilim Savaşları: Cephelerdeki Fizikçilerden Thomas S. Kuhn ve Alan D. Sokal”, <http://kisi.deu.edu.tr/ozkan.tutuncu/Bilimsel%20Devrimlerin%20Yapisi.pdf> (Erişim: 24.03.2014), ss. 23-44.
- GÜRSES, İbrahim. “Muhammed İkbâl’e göre Dini Tecrübe: Allah ile Buluşma Ânı”, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Ankara: Hece Yayınları, C. 17, S. 193 (2012), ss. 272-276.
- GOVGANI, Ş. Hüseyin. İkbâl’de İlahi Felsefe”, *Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri 1-2 Aralık 1995, İstanbul Muhammed İkbâl Kitabı* İstanbul: İ.B.B. Yayınları, (1995), ss. 209-211.
- HALİFAT, Sekban. ”İkbâl’in İhya Projesinin Analizi”, *Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri 1-2 Aralık 1995, İstanbul Muhammed İkbâl Kitabı*, İstanbul: İ.B.B. Yayınları, (1995), ss. 154-196.
- HÜSREVŞAHİ, S. Hadi. “İkbâl’in Düşünce Dünyası”, *Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri 1-2 Aralık 1995, İstanbul Muhammed İkbâl Kitabı*, İstanbul: İ.B.B. Yayınları, (1995), ss. 114-144.
- İKBAL, Muhammed. *İran’da Metafizik’in Gelişmesi*, çev. M. M. Şerif, İstanbul: R.C.D Kalkınma İçin İşbirliği Kültür Enstitüsü Neşriyatı, 1971.
- İKBAL, Muhammed. *Bang-ı Dera (Doğudan Esintiler İçinde)*, çev. Ahmed Asrar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- İKBAL, Muhammed. *Bal-ı Cibril (Doğudan Esintiler İçinde)*, çev. Ahmed Asrar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- İKBAL, Muhammed. *Darb-ı Kelim (Doğudan Esintiler İçinde)*, çev. Ahmed Asrar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- İKBAL, Muhammed. *Armağan-ı Hicaz (Doğudan Esintiler İçinde)*, çev. Ahmed Asrar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- İKBAL, Muhammed. *Cavidname*, çev. Ahmet Metin Şahin, Bursa: Irmak Yayınları, 1996.
- İKBAL, Muhammed. *Mektuplar*, çev. Halil Toker, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002.
- İKBAL, Muhammed. *Esrar ve Rumuz*, çev. Ali Nihat Tarlan, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- İKBAL, Muhammed. *İslam’da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Araf Yayıncılık, İstanbul: Araf Yayınları, 2013.
- KAYANI, M. Han. “Muhammed İkbâl: Siyasi Vizyonu Olan Bir Şair”, *Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri 1-2 Aralık 1995, İstanbul Muhammed İkbâl Kitabı*, İstanbul: İ.B.B. Yayınları, (1995), ss. 89-96.

- KAYANI, M. Han. *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İktbal*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- KAPLAN, İbrahim. “M. İktbal’in Tevhid Yorumu: Tevhid İnancının Dinamik Yapısı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1, (2007), ss. 83-101.
- KAYSER, Şehzad. “İktbal ve Schuon’a Göre Eş’arilik”, *İktbal’in Düşünce Dünyası*, çev. S.S. Yavuz, ed. Ahmet Albayrak, İstanbul: İnsan Yayınları, 2006, ss. 107-120.
- KAZMI, L. Hüseyin. “İktbal’de İnsan Varlığı kavramı”, *İktbal’in Düşünce Dünyası*, der. Ahmet Albayrak, İstanbul: İnsan Yayınları, 2006, ss. 165-182.
- KILIÇ, Cevdet. “İktbal’in Mücadelesi ve İslam Dünyasına Etkileri”, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Ankara: Hece Yayınları, C. 17, S. 193 (2012), ss. 117-204.
- KÜÇÜKALP, Kasım. “Süreç Teolojisi ve Muhammed İktbal”, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Ankara: Hece Yayınları, C. 17, S. 193 (2012), ss. 302-309.
- MACİT, Nadim. *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- MARUF, Mohammed. “Kant and Iqbal Epistemic Views”, *Iqbal Review*, C.40, (1999) ss. 3-4.
- ONUR, Ferhat. *Muhammed İktbal’in Süreç Felsefesi*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Malatya 2013. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 347431).
- ÖZGEN, K. Mehmet. “Muhammed İktbal’in Aşk Görüşü”, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Ankara: Hece Yayınları, C. 17, S. 193 (2012), ss. 447-456.
- RAHMAN, Reyazür. “Iqbal ‘s Emphasis on the Study of History”, *Iqbal Review*, C.1, S. 1, (1980), ss. 1-6.
- RAŞİD, K.A. “İktbal ve Dinde Felsefenin Rolü” *İktbal’in Düşünce Dünyası*, der. Ahmet Albayrak, İstanbul: İnsan Yayınları, 2006, ss. 149-164.
- SAMBUR, Bilal. “İlahi ve İnsani Olanı Yeniden Anlamlandırmak”, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Ankara: Hece Yayınları, C. 17, S. 193 (2012), ss. 137-146.
- SCHIMMEL, Annemarie. *Muhammed İktbal*, çev. Senail Özkan, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012.
- ULUDAĞ, Süleyman. “İktbal ve Tekâmül”, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Ankara: Hece Yayınları, C. 17, S. 193 (2012), ss. 441-446.
- URHAN, Veli. “Leibniz ve İktbal’e Göre Tanrı’nın Kişiliği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.12 (1999), ss. 73-99.

YAŞAR, Selahaddin. *Muhammed İkbâl Hayatı – Sanatı – Mücadelesi*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2007.

YUSUF, S. M. “İkbâl’in İcma Konusundaki Görüşleri Üzerine Bir Çalışma”, *İkbâl’in Düşünce Dünyası*, der. Ahmet Albayrak, İstanbul: İnsan Yayınları, 2006, ss. 79-90.